§ 4. Ταξίδι γιὰ ζητεία στὴ Μόσχα

Στὸν συναξαριακὸ βίο τοῦ Ἀρσενίου ξαναβρίσκουμε τὴ γνωστὴ κι ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες[1] ψευδῆ κατηγορία κατὰ τοῦ πατριάρχη Ἱερεμία μὲ τὴν ὁποία ὁ σουλτάνος τὸν ἐξόρισε: «ὁ γὰρ Ἱερεμίας ὁ πατριάρχης ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἀμουράτη εἰς νῆσον Ῥόδον ἐξωρίσθη· κατηγορηθεὶς γὰρ ὑπὸ ἀνόμων καὶ συκοφαντῶν ἀνδρῶν ὅτι ἐβάπτιζεν ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας Τούρκους καὶ ἀπέλυεν εἰς ἄλλα βασίλεια, εἰς Ῥωσσίαν, εἰς Λεχίαν καὶ εἰς Φραγκίαν»[2]. Στὶς 22 Φεβρουαρίου 1584 ἀνέβηκε στὸν θρόνο ὁ Παχώμιος Β' ὁ Πατέστος[3]· ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Β', ἀφοῦ φυλακίστηκε καὶ περιορίστηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐξορίστηκε στὴ Ῥόδο[4]. Ἡ ἀντίδραση ὅμως τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀρχιερέων ὁδήγησαν τὸν σουλτάνο νὰ διατάξει τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Παχωμίου· ἐπειδὴ ὅμως δὲν δέχθηκε ὁ σουλτάνος τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἱερεμία, ἡ σύνοδος τῶν ἀρχιερέων ἐψήφισε πατριάρχη[5] τὸν Θεόληπτο Φιλιππουπόλεως στὶς 27 Φεβρουαρίου 1585. Ὁ Θεόληπτος παύθηκε τὸν Ἀπρίλιο ἢ Μάιο 1586, ἐνῶ βρισκόταν στὴ Βλαχία[6].

Ἡ σύνοδος τῶν ἀρχιερέων ποὺ παρεπιδημοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν σαφῶς ὑπὲρ τοῦ Ἱερεμία, μὲ πρωτοστατοῦντες τὸν Ἱερόθεο Μονεμβασίας καὶ τὸν Νικηφόρο Ἱεροδιάκονο τὸν Διδάσκαλο, πρωτοσύγκελλο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας[7]. Ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι φίλοι τοῦ Ἱερεμία, ὅπως ὁ Μητροφάνης Θεσσαλονίκης καὶ ὁ ἀδελφός του Ματθαῖος, ὁ Ἀρσένιος Παλαιῶν Πατρῶν, ὁ Δανιὴλ Λαρίσης[8]. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μετάκληση τοῦ Ἀρσενίου στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Μάρτιο ἢ Ἀπρίλιο τοῦ 1585, «κελεύσει τῶν ἀρχιερέων», ὅπως ρητὰ ἀναφέρει ὁ βίος του, ὀφείλεται σὲ προσπάθεια γενικότερη νὰ ἐνισχύσουν τὴν παράταξη τῶν φίλων τοῦ ἐξόριστου πατριάρχη, ἀφοῦ μάλιστα ὁ Θεόληπτος Β' δὲν φαινόταν διατεθειμένος νὰ ὑποχωρήσει σὲ μελλοντικὴ ἐπάνοδο τοῦ Ἱερεμία[9].

Ὁ βίος τοῦ Ἀρσενίου, ἀλλὰ καὶ τὰ «Ἀπομνημονεύματά» του[10], ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ μᾶς ἐξιστοροῦν τὸ πρῶτο του ταξίδι στὴ Μόσχα. Ὅταν ὁ Ἀρσένιος ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη, βρισκόταν ἐκεῖ

ὡς «ἀποκρισιάριος» τοῦ τσάρου τῆς Ρωσίας ὁ Μπαρὶς Μπλαγκώφ· στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του ὁ Ἀρσένιος παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ τσάρου Θεοδώρου Ἰβάνοβιτς ἐστάλη πρὸς τὸν σουλτάνο Μουρὰτ κατὰ τὸ πρῶτο κιόλας ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ νέου αὐτοῦ τσάρου (1584-1598)[11]. Ὁ ἀπεσταλμένος εἶχε ἔρθει μὲ συγκεκριμένα ἐρωτήματα[12], ἀλλὰ ἔφερνε καὶ πλούσια δῶρα γιὰ τὸν πατριάρχη, τοὺς ἱερωμένους καὶ τοὺς φτωχοὺς τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἀφοῦ ἐπισκέφθηκε καὶ προσκύνησε τὸν πατριάρχη στὴν ἐκκλησία τῆς Παμμακαρίστου καὶ ἄκουσε τὴ Θεία Λειτουργία, ἔγινε δεκτὸς μὲ πολλὴ προσήνεια ἀπὸ τὸν πατριάρχη Θεόληπτο. Ἡ φιλοξενία ποὺ τοῦ παρεσχέθη ἀπὸ τὸν πατριάρχη, τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς κληρικοὺς ἦταν ἀδελφική. Ὁ ἀπεσταλμένος προσέφερε στὸν πατριάρχη, τοὺς ἀρχιερεῖς, τοὺς κληρικοὺς καὶ σὲ ὅλους τοὺς φτωχοὺς καὶ ἀπόρους τῆς Κωνσταντινούπολης πλούσια δῶρα: 600 ρούβλια γιὰ τὸν πατριάρχη Θεόληπτο καὶ 350 ρούβλια γιὰ τὰ μοναστήρια τῆς πρωτεύουσας, ἀναφέρουν ρωσικὲς πηγές[13]. Οἱ δωρεὲς στάλθηκαν ὡς μνημόσυνο τῆς ψυχῆς τοῦ πατέρα τοῦ τσάρου, Ἰβὰν Βασιλίεβιτς τοῦ Τρομεροῦ, καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰβάν.

Συγκινημένος ὁ πατριάρχης ἀπὸ τὴ φιλοφροσύνη καὶ γενναιοδωρία τοῦ τσάρου ἀποφάσισε, σὲ ἀναγνώριση καὶ ἀνταπόδοση ὅλων αὐτῶν, νὰ στείλει κι αὐτὸς ἀποστολὴ στὴ Μόσχα, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀρσένιο ἀρχιεπίσκοπο Ἐλασσόνος καὶ τὸν Παΐσιο ἐπίσκοπο Δυρραχίου[14]. Ἄλλωστε ἦταν εὐκαιρία νὰ γίνει αὐτὴ ἡ ἀποστολὴ πρὸς τὴ Μόσχα μαζὶ μὲ τὴ ρωσικὴ ἀποστολὴ ποὺ ἐπέστρεφε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ σουλτάνος Μουράτ, ἀφοῦ ἱκανοποίησε τὰ αἰτήματα τοῦ πρεσβευτῆ τοῦ τσάρου, τὸν ἄφησε νὰ γυρίσει στὴ χώρα του, καὶ ἔστειλε μάλιστα μαζί του τὸν Ἰμπραὴμ τσαούση μὲ δῶρα δικά του γιὰ τὸν τσάρο. Μαζὶ μ' αὐτοὺς ἑνώθηκε κι ἡ πατριαρχικὴ ἀποστολὴ ποὺ ἔφερνε καὶ ἅγια λείψανα «χάριν εὐχῆς καὶ εὐλογίας», ὅπως λέγει ὁ βίος του, ὅπως δὲ λέγουν τὰ «Ἀπομνημονεύματα», «εἰς κράτος καὶ αὔξησιν τῆς βασιλείας αὐτοῦ»[15]. Νωρίτερα, στὶς 27 Μαΐου 1585, ὁ πατριάρχης εἶχε στείλει σχετικὰ γράμματα μὲ τὸν ἁγιορείτη μοναχὸ Νεόφυτο[16]. Οἱ ἀποστολὲς ἀναχώρησαν ἀπὸ τὴν

Κωνσταντινούπολη μὲ πλοῖο γιὰ τὴν Κριμαία[17]. Τὸν Ἀρσένιο καὶ τὸν Παΐσιο συνόδευαν καὶ ὁρισμένοι μοναχοὶ ἀπὸ μοναστήρια τῆς Κωνσταντινούπολης.

Ἑπομένως ὁ Ἀρσένιος ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὶς 29 Ἀπριλίου 1585 (ἄφιξη τοῦ Μπλαγκὼφ στὴν Πόλη) καὶ πρὶν ἀπὸ τὶς 27 Μαΐου 1585 (ἡμερομηνία τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων). Δὲν γνωρίζουμε γιὰ ποιό λόγο ὁ πατριάρχης ἐπέλεξε τὸν Ἀρσένιο γιὰ νὰ τὸν στείλει στὴ Μόσχα, οὔτε ἔχουμε κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ δείχνει κάποια γνωριμία ἢ οἰκειότητα τοῦ Ἀρσενίου μὲ τὸν πατριάρχη Θεόληπτο. Ἕνα λοιπὸν μήνα μετὰ τὴν ἄφιξή του γιὰ δεύτερη φορὰ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ θέρος τοῦ 1585, ὁ Ἀρσένιος ἀναχώρησε ἀπὸ ἐκεῖ ἐπικεφαλῆς τῆς πατριαρχικῆς ἀποστολῆς πρὸς τὸν τσάρο Θεόδωρο Α΄ Ἰβάνοβιτς.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1586 οἱ ἀπεσταλμένοι ἔφτασαν στὰ ρωσικὰ σύνορα· μαζί τους, σύμφωνα μὲ ρωσικὲς πηγές, ἦταν καὶ κάποιος ἡγούμενος, ἕνας πρωτοπαπᾶς Γρηγόριος καὶ ὑποτακτικοί[18]. Ὁ τσάρος τοὺς δέχθηκε στὴ Μόσχα μὲ μεγάλη χαρά, «ὄμματι ἱλαρῷ» κατὰ τὴ φράση τοῦ βίου τοῦ Ἀρσενίου, ἀπ' ὅπου παραθέτω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα[19]: «Καὶ δώσας αὐτῷ τῷ εὐσεβεστάτῳ βασιλεῖ πατριαρχικὸν γράμμα καὶ τὰς δωρεάς, εὐλόγησε καὶ τὴν παρὰ τοῦ πατριάρχου εὐχὴν καὶ φήμην ἀνήγγειλε. Καὶ χαρᾶς πολλῆς πλησθεὶς ὁ βασιλεύς, ἐφιλοφρόνησεν αὐτὸν σὺν τοῖς μετ' αὐτοῦ ἕνα μῆνα καὶ ἀπέλυσεν αὐτὸν ἀπελθεῖν εἰς Κωνσταντινούπολιν, δώσας αὐτῷ χρήματα πολλὰ καὶ ἄλλας πολλὰς δωρεὰς κομίσαι τῷ παναγιωτάτῳ πατριάρχῃ κὺρ Θεολήπτῳ». 200 ρούβλια δόθηκαν γιὰ μνημόσυνο τῆς ψυχῆς τοῦ πατέρα τοῦ τσάρου Ἰβὰν Δ΄ τοῦ Τρομεροῦ καὶ 475 γιὰ τὸν Ἀρσένιο, τὸν Παΐσιο καὶ τοὺς μοναχοὺς τῶν μοναστηριῶν τῆς Κωνσταντινούπολης[20].

Ἂν καὶ δὲν ἀναφέρουν τίποτε σχετικὰ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» καὶ ὁ βίος τοῦ Ἀρσενίου, γνωρίζουμε ὅτι καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Παΐσιος Δυρραχίου ἔφεραν τὸν τίτλο τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου: σὲ ἔγγραφό του πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Λεοντοπόλεως Γεδεὼν τὸν Μάιο 1586[21] ὁ Ἀρσένιος σημειώνει ὅτι ἐξαρχικῶς «παρεγένετο εἰς πᾶσαν τὴν Ρωσίαν»

καὶ ὑπογράφει, ὅπως καὶ ὁ Παΐσιος, ὡς ἔξαρχος πατριαρχικός· στὸν πρόλογο ἐπίσης τῆς ἔντυπης Γραμματικῆς του[22] ἐπαναλαμβάνεται τὸ ἴδιο.

Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸν ἴδιο καιρὸ βρισκόταν γιὰ ζητεία στὴ Μόσχα ὁ Γαβριὴλ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν, ἔχοντας ἐφοδιαστῆ μὲ συστατικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχη Θεολήπτου Β΄[23]. Δὲν φαίνεται νὰ συνταξίδευσε ὁ Γαβριὴλ μὲ τὸν Ἀρσένιο καὶ τὴν κοινὴ ἀποστολὴ πρὸς τὴ Μόσχα, ὅμως εἶναι μαρτυρημένο ὅτι ὁ Γαβριὴλ ἀναχώρησε ἀπὸ τὴ Μόσχα μαζὶ μὲ τὸν Σωφρόνιο Γρεβενῶν καὶ τοὺς Ἀρσένιο Ἐλασσόνος καὶ Παΐσιο Δυρραχίου[24]. Ὅταν στὰ μέσα Μαρτίου 1586 ὁ Γαβριὴλ ἔφθασε στὴ Μόσχα, βρισκόταν ἤδη ἐκεῖ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος τοῦ Ἁγίου Ὄρους[25]. Ἀκόμη, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1585 ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰωακεὶμ Ε΄ βρισκόταν στὸ Λβώφ, ἀπ' ὅπου ἀναχώρησε τὸν Μάιο 1586 γιὰ τὴ Μόσχα[26].

1. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. ο΄-οα΄.
2. Dmitrievskij, σ. 202.
3. Βλ. Ἀποστόλου Ἀθ. Γλαβίνα, ὅ.π., σ. 322.
4. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. οα΄-οδ΄.
5. Τὰ συνοδικὰ ἔγγραφα τῆς καθαίρεσης τοῦ Πατέστου καὶ τῆς ἀνάδειξης τοῦ Θεολήπτου βλ. στοῦ Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. 136-142 καὶ 142-144 ἀντίστοιχα.
6. Γιὰ τὸν Θεόληπτο βλ. τὸ σχετικὸ ἄρθρο τοῦ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, *ΘΗΕ*, τόμ. Ζ΄, Ἀθῆναι 1965, στ. 251 -252 καὶ τὴ βιβλιογραφία ποὺ δίνει ὁ Γλαβίνας, ὅ.π., σ. 322 σημ. 4.
7. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. οβ΄-οε΄.
8. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. 142-144· Γλαβίνα, ὅ.π., σ. 323.
9. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ σχετικὸ γράμμα τοῦ Θεολήπτου πρὸς τὸν Ἱερεμία, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. 152-156.
10. Χρησιμοποιῶ ἐδῶ τὸ κείμενο ποὺ ἐκδίδω στὸ Μέρος Δ΄, ἀλλὰ ἐξακολουθῶ νὰ παραπέμπω στὸν Dmitrievskij.
11. Ὁ Ἰβὰν Δ΄ πέθανε στὶς 18 Μαρτίου 1584, καὶ ὁ γιὸς καὶ διάδοχός του ἔστειλε λίγες μέρες ἀργότερα, στὶς 24 Μαρτίου 1584, πρεσβεία στὸν σουλτάνο, βλ. Ι. Χάμμερ-Κ.Σ. Κροκιδᾶ, *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας*, τόμ. Ε΄, Ἀθῆναι 1874, σ. 335· ἡ πρεσβεία γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος, τοποθετεῖται μὲ

ἀκρίβεια ἀπὸ τὸν Χάμμερ-Κροκιδᾶ, ὅ.π., καὶ σημ. 1, μὲ ἄφιξη στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 29 Ἀπριλίου 1585.

12. Γιὰ τὴν πρεσβεία αὐτὴ βλ. N.A. Smirnov, *Rossija i Turcija v XVI-XVII vv. Tom. I, XVI* vek, Moskva 1946, σ. 128 κεξ. Πρβλ. ἐπίσης καὶ Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. I, Cambridge University Press 1976, σ. 179 κεξ.

13. Βλ. Dmitrievskij, σ. 10 σημ. 3.

14. Ὁ Παΐσιος Δυρραχίου δὲν ἀναφέρεται στὸν βίο τοῦ Ἀρσενίου· οἱ ἄλλες πηγές, δηλ. τὰ «Ἀπομνημονεύματα», τὸ ἔγγραφο ποὺ συνυπέγραψαν (βλ. παρακάτω, σημ. 21) καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ δίνουν ρῶσοι μελετητές, τὸν μνημονεύουν πάντοτε μετὰ τὸν Ἀρσένιο, βλ. Muraviev, σσ. 154, 157, καὶ Dmitrievskij, σ. 11. Ὁ Παΐσιος ἐπίσκοπος Δυρραχίου εἶναι ἄγνωστος στοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους, ἐνῶ τὸ 1580 μνημονεύεται κάποιος Παρθένιος, βλ. R. Janin, «Dyrrachium», *Dictionnaire d' Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, t. XIV, Paris 1960, στ. 1248-1252.

15. Βλ. Dmitrievskij, σ. 10 σημ. 5.

16. Στὸ ἴδιο, σ. 11.

17. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1585 ἔφθασαν στὴν Κάφφα (= Θεοδοσία) κι ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Ἀζόφ, βλ. Smirnov, ὅ.π., σσ. 134-135. Βλ. καὶ ὅσα σημειώνει γιὰ τὰ δρομολόγια τῶν ζητειῶν, ἀπὸ Κωνσταντινούπολη ὡς τὶς ἐκβολὲς τοῦ Δούναβη, ὁ A. Péchayre, «La succession épiscopale d' Ochrida. Gabriel et Théodule, 1582-1588», *Échos d' Orient* 38 (1939) 40.

18. Βλ. Dmitrievskij, σ. 11.

19. Πρβλ. Dmitrievskij, σσ. 202-203.

20. Βλ. Dmitrievskij, σ. 11 σημ. 3.

21. Ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο μεταξὺ τῶν Κειμένων τοῦ Μέρους Γ', ἀρ. Α1.

22. Ὁ Πρόλογος τῆς Γραμματικῆς ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ British Museum ἐπίσης στὸ Μέρος Γ', ἀρ. Β3.

23. Βλ. A. Péchayre, «Les archêveques d' Ochrida et leurs relations avec l' Occident à la fin du XVIe siècle et au debut du XVIIe», *Échos d' Orient* 36 (1937) 406.

24. Péchayre, «La succession...», ὅ.π., σ. 41.

25. Βλ. Muraviev, σ. 165, καὶ Péchayre, ὅ.π.

26. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου, «Ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰωακεὶμ Ε' ἐν Ρωσίᾳ», *ΕΕΒΣ* 9 (1932) 213-214. Βλ. καὶ Γ.- Ι. Παπαδόπουλος - Claudia R. Jensen, «"A Confusion of Glory": Orthodox Visitors as Sources for Muscovite Musical Practice (Late 16th - Mid 17th Century)», *Intersections: Canadian Journal of Music*, τόμος 26, τεῦχος 1 (2006) 3-33.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ': Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1586-1626)

§ 1. Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Λβὼφ στὸ β' μισὸ τοῦ 16ου αἰ.

Ὁ δρόμος τῆς ἐπιστροφῆς ἀπὸ τὴ Μόσχα στὴν Κωνσταντινούπολη ἔφερε τὸν Ἀρσένιο Ἐλασσόνος καὶ τὸν Παΐσιο Δυρραχίου στὴν οὐκρανικὴ πόλη Λβώφ· κατὰ τὸν βίο τοῦ Ἀρσενίου, οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς πόλης τοῦ ζήτησαν νὰ μείνει μαζί τους «εἰς εὐλογίαν αὐτῶν καὶ ἐπίσκεψιν». Πράγματι, ὁ Ἀρσένιος ἔμεινε ἐκεῖ δύο χρόνια[1].

Στὸ β' μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα ὑπῆρχε στὴν πόλη αὐτὴ μιὰ μεγάλη καὶ εὐημεροῦσα ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ παροικία. Δυστυχῶς, τὸ δυσπρόσιτο τῶν ἀρχειακῶν πηγῶν καὶ τῶν κειμένων-πηγῶν ποὺ ἔχουν ἐκδοθῆ, ἀλλὰ καὶ ὁ προσανατολισμὸς τῆς ἔρευνας πρὸς τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Δύσης, περιόρισαν τὶς γνώσεις μας γύρω ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Πενήντα περίπου χρόνια πρίν, ὁ Λ.Ι. Βρανούσης ἔγραφε: «Τοὺς δραστήριους ἐκείνους Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι -ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 16ου αἰῶνος κυρίως- ἀναπτύσσουν μεγάλας ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις εἰς τοὺς λιμένας τοῦ Δουνάβεως καὶ τοῦ Εὐξείνου ἢ εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰς ἐμπορικὰς ἀρτηρίας τῆς ἐνδοχώρας (ἀπὸ τοῦ Βοσπόρου καὶ τοῦ Εὐξείνου μέχρι τῆς Τρανσιλβανίας, τῆς Οὐκραϊνίας καὶ τῆς Πολωνίας), καὶ οἱ ὁποῖοι συχνάκις κατακτοῦν μεγάλα ἀξιώματα εἰς τὰς ἡγεμονικὰς αὐλὰς τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας, δυστυχῶς δὲν δυνάμεθα πάντοτε νὰ τοὺς παρακολουθήσωμεν, διότι ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἐλλιπεστάτη εἰς τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Ρουμάνοι ἱστορικοὶ ὅμως [...] τοὺς γνωρίζουν συνήθως πολὺ καλὰ [...]»[2]. Ἀλλὰ καὶ σήμερα οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων στὶς χῶρες αὐτές, ἰδίως στὸν 16ο αἰώνα, περιορίζονται σὲ μερικὲς σελίδες τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Ἀπ.

Βακαλοπούλου[3] καὶ τῆς *«Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους»*[4], τοῦ βιβλίου τῶν Medlin-Patrinelis[5] καὶ ὁρισμένων μελετῶν ποὺ μεταφράστηκαν στὸν τόμο *«Οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν»*[6]. Στὴ ρουμανικὴ βιβλιογραφία πρωτοποριακὲς καὶ βασικὲς ὑπῆρξαν οἱ μελέτες τοῦ Iorga[7]· ἀρκετὰ χρήσιμο καὶ τὸ σχετικὸ βιβλίο τοῦ Völkl[8]. Ὁ θρησκευτικὸς ἀνταγωνισμὸς στὰ οὐκρανικὰ ἐδάφη ἀπασχόλησε παλαιότερα τὸν Χρυσόστομο Παπαδόπουλο[9] καὶ πιὸ πρόσφατα τὸν O. Halecki[10]· ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ θέματα αὐτά, ὅπως καὶ γιὰ τὴ λειτουργία σχολείων καὶ τὴ διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν στὰ ἐδάφη αὐτά, σημαντικὸ παραμένει τὸ βιβλίο τῶν Medlin - Patrinelis. Συνοπτικὰ ἀλλὰ καὶ μεστὰ ὅσα ὑποσημειώνει σχετικὰ ἡ Γκράτζιου στὴν διδακτορικὴ διατριβή της[11].

Τὸ Λβὼφ (L'vov ἢ Lwów), γνωστὸ καὶ μὲ τὸ ὄνομα Lemberg (Λεμβέργη), ἀνήκει σήμερα στὴ Δημοκρατία τῆς Οὐκρανίας, κοντὰ στὰ νότια σύνορα τῆς Πολωνίας μὲ τὴ Ρωσία. Στὰ οὐκρανικὰ ὀνομάζεται Λβίφ. Ἱδρύθηκε τὸν 13ο αἰώνα, ὑπῆρξε ἡ σημαντικότερη πόλη τῆς Ἀνατολικῆς Γαλικίας καὶ παρέμεινε ὑπὸ Πολωνικὴ κυριαρχία ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα ὡς τὸν πρῶτο διαμελισμὸ τῆς Πολωνίας τὸ 1772[12]. Τὰ ἐδάφη τῆς Ἀνατολικῆς Γαλικίας κατοικοῦν Σλάβοι Ρουθῆνοι ποὺ ἀνήκουν στὶς μικρορωσικὲς λεγόμενες ἐθνότητες, πολιτιστικὰ καὶ γλωσσικά, καὶ εἶναι κυρίως Ὀρθόδοξοι[13]. Τὸ Λβώφ, Λβόβι, Λιόβι, Λιοβία, Λουοβία, Λεόπολις καὶ Λεοντόπολις στὶς ἑλληνικὲς πηγές[14], βρίσκεται σὲ ἐπίκαιρη θέση, πάνω στὸν δρόμο ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὰ παράλια της Μολδαβίας καὶ διακλαδιζόταν πρὸς τὰ δυτικὰ (Πολωνία, Γερμανία, Κάτω Χῶρες) καὶ κυρίως πρὸς τὰ βόρεια καὶ ἀνατολικὰ καὶ ὁδηγοῦσε στὴ Μόσχα[15]. Αὐτὸν τὸν δρόμο ἀκολουθοῦσαν οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τοῦ κρασιοῦ, κυρίως Κρητικοί[16], ἀλλὰ καὶ οἱ κληρικοὶ πού, ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 16ου αἰ. κυρίως, ταξίδευαν γιὰ ζητεία στὸν τσάρο τῆς Μόσχας[17].

Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Λβὼφ ἄνθησε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 17ο αἰ. Βασικὸ ἔργο γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων στὸ Λβὼφ τὸν 16ο αἰ. εἶναι σχετικὸ βιβλίο τοῦ Iorga, μὲ πηγὲς ποὺ ἄντλησε ἀπὸ τὶς ἀρχειακές του ἔρευνες στὴν πόλη αὐτή· ὅπως εἴπαμε, τὸ ἑκατοντασέλιδο αὐτὸ βιβλίο του δίνει σύντομη περίληψη τοῦ περιεχομένου τῶν ἐγγράφων τῶν ἀρχείων τοῦ Λβώφ, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτουν ἕνα δραστήριο ἐμπορικὸ κόσμο Ἑλλήνων ποὺ ζοῦν ἢ ἐμπορεύονται ἐκεῖ, περνώντας ἢ προερχόμενοι ἀπὸ τὴ Μολδαβία[18]. Ὁ Λ.Ι. Βρανούσης, στὴ μελέτη του ποὺ προαναφέρθηκε, ἔγραψε γιὰ τὴν παροικία αὐτή, μὲ ἄφθονη βιβλιογραφία, καὶ πιὸ πρόσφατα ὁ Χρ. Πατρινέλης, ἀλλὰ χωρὶς τὶς ἔρευνες τοῦ Iorga δὲν θὰ ξέραμε τίποτε σχεδόν[19]. Ἕνα, ἐπίσης, βιβλίο τῆς Ντόρης Παπαστράτου, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων στὸ Λβὼφ συνεχίστηκε ὁλόκληρο τὸν 17ο αἰ.[20]

Χρήσιμο εἶναι νὰ παραθέσουμε τὰ ὀνόματα τῶν σημαντικότερων Ἑλλήνων ποὺ δροῦν στὸ Λβὼφ, ὅπως τὰ βρίσκουμε στὸ βιβλίο τοῦ Iorga[21]: εἶναι ἐλάχιστες οἱ περιπτώσεις ἐμπόρων πρὶν ἀπὸ τὸ 1550, ἐνῶ πληθαίνουν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ.[22]

Καλογιάννης, ἀπὸ τὴν Cetatea-Albă (Akkerman, σημερινὸ Belgorod, στὶς ἐκβολὲς τοῦ Δνειστέρου), ἐμπορεύεται στὸ Λβὼφ τὸ 1470[23].

Δούκας, γιὸς τοῦ προηγουμένου, ἔρχεται στὸ Λβὼφ γιὰ εἴσπραξη ὀφειλῶν πρὸς τὸν πατέρα του τὸ 1489[24].

Τζανῆς, ἀπὸ τὴ Μολδαβία, συναλλάσσεται στὸ Λβὼφ τὸ 1526[25].

Ἀνδρέας Χαλκοκονδύλης, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, 1534[26].

Κωνσταντῖνος, Γραικὸς «famatus» ἀπὸ τὴν Κρήτη, 1551[27].

Μιχαὴλ, Ἕλλην ἀπὸ τὴν Κρήτη, 1554· τὴν ἴδια χρονιὰ Κρητικοὶ καὶ ἄλλοι νησιῶτες ἐγκαθίστανται στὰ παραδουνάβια πριγκηπάτα, καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Κορνιακτὸς στὸ Λβώφ, ἀδελφὸς τοῦ ἀποθανόντος Μιχαὴλ Κορνιακτοῦ[28].

Γαβριὴλ καὶ Γιάννης ἀπὸ τὴ Suceava, ἔμποροι κρασιοῦ, (muscat de malvazie), 1557[29].

Γιάννης Paczo (;) πράκτωρ τοῦ Κορνιακτοῦ[30].

Γεώργιος Paczo ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, 1583, Ἀντώνης Γερακάρης καὶ Λεώνης, Κρητικοὶ ἔμποροι κρασιοῦ, Βενετοὶ ὑπήκοοι, ὑποβάλλουν δηλώσεις γιὰ φόρο[31].

Νικόλαος Νευρίδης, 1575, 1581[32].

Ἀντώνιος καὶ Γεώργιος Κορέσιος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, 1581[33].

Ἀνδρέας Δαμιλᾶς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, 1582-1592[34].

Μαρία Παλαιολογίνα, χήρα τοῦ Γιάγκου Βόντα, 1585[35], καὶ ὁ γιός της Φίλιππος «magnificae dominae Mariae Iankulinae filius»[36]· ὁ ἴδιος ἀναφέρεται καὶ ὡς Φίλιππος Ἀντωνίδης, μεγαλύτερος γιὸς τῆς Μαρίας, ποὺ συνεχῶς ἀναφέρεται ὡς «κυρία»[37]. Ἀντώνης Κατακαλός, γαμπρὸς τῆς Μαρίας[38]. Μιχαὴλ Παλαμήδης, συγγενής της, καὶ Γεώργιος Παλαμήδης, γιός του[39].

Ἀντώνιος Γραικός[40]. Ἐμμανουήλ, Ἕλληνας δολοφονημένος στὸ Λβώφ, 1585, τοῦ ὁποίου οἱ κληρονόμοι παραλαμβάνουν τὴν κληρονομιὰ μὲ πρακτικὸ ποὺ προσυπογράφουν οἱ ἑξῆς Ἕλληνες, ἐγκατεστημένοι στὸ Λβώφ, 1586[41]: Προκόπιος Συρόπουλος ἀπὸ τὴν Κρήτη, Ἀντώνιος Κομφορτινός, Κ. Πολίτης, Βερνάρδος Γαμπήλις ἀπὸ τὴ Ρόδο, Κοκόλης Καλιότας Κρητικός, Fante Grelti (;) Κρητικὸς ἀπὸ τὰ Χανιά, Ἰωάννης Ἀφεντικός.

Λέων Γραικός, Κρητικός, Μιχαὴλ Μισίρος, Βαρβαρῆγος, Κρητικός, Μάρκος Λαγγῆς, 1587[42]. Ἀνδρέας Ἀχέλλης καὶ ὁ θεῖος του Γαβριὴλ Ἀχέλλης[43]. Μανουὴλ Ἀρφάνης, 1586[44].

Μιχαὴλ Βαρσάνης ἀπὸ τὰ Χανιά, Μιχαὴλ Κακαβέλλας, Κρητικός, 1587[45].

Γιαννάκης Γραικός, Γεώργιος Μελαγχροινός, Λέων Βαρσάνης, Κρητικός, Ἀλέξανδρος Ράλλης, Δημήτριος Παλαιολόγος, συγγενὴς τῆς Μαρίας, 1587[46].

Χριστόφορος Νέγρης[47], Μιχαὴλ Καβάκος[48], Μανουὴλ Μασαπέτας, Μιχαὴλ Βαρβαρῆγος, Μανόλης Masino(;), Προκόπιος Συρόπουλος[49].

Ἀντώνης Πεκκατόρης καὶ Μιχαὴλ Περδικάρης, Ἕλληνες τοῦ Λβώφ, τὸ 1590 δίνουν ἐγγυήσεις γιὰ ἄλλους συμπολίτες τους, τὸν Μανουλοῦφο Ἀνεμπόδιστο, Πανταλέοντα Ρόσο, Σίμωνα Σιμωνίδη[50].

Νικορόσιος Νευρίδης, Χιώτης, Γεώργιος Δομενίγος, Λεοναρδίνος Μανουλοῦφος, Τζοῦκος, Πεκκατόρης, Κωνσταντῖνος Νευρίδης, Γραβάνης, Πραικάρης καὶ Ἰανούλης, ὅλοι Κρητικοί, Βενετοὶ ὑπήκοοι, οἱ ὁποῖοι γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Κρήτη φεύγουν διὰ ξηρᾶς πρὸς τὴ Βενετία, 1592[51].

Καβάκος, Ἀντώνιος καὶ Μιχαὴλ Περδικάρης, Μπάτης Ἀμορόζος, Kussi Gwilliar Ksks (;), Κρητικοὶ ἔμποροι, 1592[52].

Πανταλέων Τζαμπλάκος, 1595[53].

Τζανῆς Κορέσης, Χιώτης ἔμπορος, Νικόλαος Ἄνσελμος, Χιώτης, Πέτρος Καφαλοῦκος, Χιώτης. Ἀδελφοὶ Γεώργιος, Πανταλέων καὶ Κωνσταντῖνος Νευρίδης. Κομφορτινὸς ἀπὸ τὸ Πέραν, καθολικός. Λεονάρδος Μπερσιάνος, καθολικὸς Χιώτης. Βαλπόργας, Χιώτης. Γεώργιος Καστράτης, Χιώτης. Παλαμήδης ἀπὸ τὴ Μακεδονία. Γεώργιος Κοντολέων[54].

Γεώργιος Κυριάκης, Κρητικός, 1597, Νικόλαος Κυριάκης, ἀδελφός του. Κωνσταντῖνος ἢ Βαπτιστὴς Βεβέλλης, Κρητικός, κάτοικοι τοῦ Λβώφ. Γεώργιος Κοντολέων, Κρητικός, 1601[55].

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα ὀνόματα Ἑλλήνων ἐμπόρων τῆς Μολδοβλαχίας, ὅπως τοῦ Ἰασίου καὶ Βουκουρεστίου. Στὸ βιβλίο ἐπίσης τοῦ Milkowicz μὲ ἔγγραφα καὶ ἐπιστολὲς τῆς ὀρθόδοξης ἀδελφότητας τῆς Λεοπόλεως[56] συναντᾶμε πολλὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀλλὰ καὶ ἄλλα ὀνόματα Ἑλλήνων, ὅπως: Μιχάλης Βηστιάρης, Ἰωάννης Σίμου (ὁ Σιμωτᾶς)[57] ἀπὸ τὸ Ἰάσι, Ἰωάννης Ἀφεντήκοβιτς, Μανουὴλ Φαρνῆς, Γεώργιος Ἐστοκοστόπουλος (sic· μᾶλλον Ἐπισκοπόπουλος), Μανόλης καὶ Νικολὸς Τζοῦκος, Θεόδωρος Γραικὸς ἀπὸ τὸ γειτονικὸ Ροχατίν, Βερνάρδος Γαμπήλις, Ἀνδρέας Δαμιλᾶς, Μιχαὴλ Καβάκος, Νικόλαος Κυριάκης, Ἀντώνιος Γραικός, Γεώργιος Παλαμήδης, Ἀντώνιος Κατακαλός, Μάρκος Λαγγῆς, Ἰωάννης καὶ Μανουὴλ Γραικοί, Σάββας Γραικός, Ἀνδρέας Ἀχέλης, Μιχαὴλ Παλαμήδης, Πατίστας Βέβελις καὶ οἱ γονεῖς του Κωνσταντῖνος καὶ Σοφία, Ἀνδρέας Ἀχέλης (ὁ προηγούμενος;) καὶ οἱ γονεῖς του Μαθιὸς καὶ Μαρία, Δημήτριος Διομήδους Κρασόβσκι, Θωμᾶς Ἰωάννου Μπάμπιτς, κ.ἄ.

Στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ὁ προτεσταντισμὸς εἰσέδυε στὴν Οὐκρανία, κυρίως στὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα, συντείνον-

τας στὸν ἐκπολωνισμό τους, γιατὶ συνεχῶς αὔξανε τὴ χρήση τῆς πολωνικῆς στὶς ἐκκλησιαστικὲς ὁμιλίες καὶ λειτουργίες. Καὶ ἐνῶ βασικὰ ὁ προτεσταντισμὸς στρεφόταν κατὰ τοῦ καθολικισμοῦ, στὴν πράξη ἐπίσης στρεφόταν κατὰ τῆς ὀρθοδοξίας. Προτεσταντικὰ σχολεῖα ἱδρύθηκαν καὶ τὰ Εὐαγγέλια μεταφράστηκαν σὲ μιὰ διάλεκτο κοντινὴ στὴ δημώδη οὐκρανική. Κατὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ στὴν Πολωνία καὶ Λιθουανία ἔσπευσαν τὸ 1568 οἱ Ἰησουῖτες, ἱδρύοντας δίκτυο σχολείων μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ σὲ οὐκρανικὲς περιοχές[58]. Ὁρισμένοι Οὐκρανοὶ ἄρχοντες παρέμειναν πιστοὶ στὴν ὀρθοδοξία[59], ὅμως οἱ κύριοι στυλοβάτες τῆς ὀρθοδοξίας ὑπῆρξαν οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀδελφότητες. Αὐτὲς ξεκινώντας ὡς συντεχνίες ἐπαγγελματιῶν εἶχαν στόχο καὶ τὴ βελτίωση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, καὶ κάτω ἀπὸ τὶς παραπάνω ἰδιάζουσες συνθῆκες τοῦ β' μισοῦ τοῦ 16ου αἰώνα διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στὴν ὑπεράσπιση τῆς ὀρθοδοξίας στὰ ἐδάφη αὐτά[60]. Σημαντικότερη ἦταν ἡ ἀδελφότητα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Λβώφ[61], χρονολογούμενη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα. Ἡ ἀδελφότητα αὐτὴ πέρα ἀπὸ τὸ φιλανθρωπικό της ἔργο, ἄσκησε μεγάλη ἐπιρροὴ στὴ βελτίωση τοῦ ἐπιπέδου τοῦ κλήρου καὶ προχώρησε στὴν ἵδρυση σχολείου καὶ τυπογραφείου, συνάντησε ὅμως τὴν ἀντίδραση τοῦ ἐπισκόπου Λεοπόλεως Γεδεὼν Βαλαβὰν (1569-1607) καὶ ζήτησε τὴν προστασία τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Πραγματικά, ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰωακεὶμ Ἀντιοχείας, στάθηκαν μὲ τὸ μέρος τῶν ἀδελφοτήτων, ἐπέκριναν ὁρισμένα ἤθη τοῦ ἐκεῖ κλήρου καὶ ἔκαναν τὶς ἀδελφότητες σταυροπήγια[62]. Γνωστὲς ἦταν ἐπίσης οἱ ἀδελφότητες Βίλνας, Βρέστης, Λούτσκ, Κιέβου, Ὀστρόβου, Περεμυσλίου, Μὶνσκ κ.ἄ. Παράλληλα ὅμως οἱ μικρορωσικοὶ πληθυσμοὶ τῶν οὐκρανικῶν ἐδαφῶν, παρόλο ποὺ ἀνῆκαν στὸ πολωνικὸ βασίλειο, διατηρώντας τὴν ὀρθόδοξη πίστη τους καὶ ἔχοντας διαφορετικὴ γλώσσα ἀπὸ τοὺς Πολωνοὺς-καθολικούς, ἀπέκτησαν ἐθνικὴ συνείδηση ποὺ τοὺς προσανατόλιζε περισσότερο πρὸς τὴν ὀρθόδοξη ἀνατολὴ παρὰ πρὸς τὴ λατινικὴ δύση. Ἦταν φυσικὸ λοιπόν, καὶ λόγω τῆς ὕπαρξης πολυαρίθμων Ἑλλήνων ἐποίκων, νὰ εἰσαχθῆ στὰ σχολεῖα τῶν ὀρθοδόξων ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς[63].

Ὁ Ἀρσένιος Ἐλασσόνος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ δίδαξε τὴν ἑλληνικὴ στὸ σχολεῖο τοῦ Λβώφ· ἀκολούθησαν κι ἄλλοι διδάσκαλοι, αὐτόχθονες καὶ ἑτερόχθονες. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πατριαρχικῶν ἀπεσταλμένων, τοῦ Νικηφόρου Παράσχη, τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, καὶ τοῦ πατριάρχη Μελετίου Πηγᾶ πρὸ παντός, γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὰ ἐδάφη αὐτά[64]. Συνεχεῖς ἦταν οἱ πατριαρχικὲς παραινέσεις γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἀδελφοτήτων, τὴν ἵδρυση τυπογραφείων καὶ παιδευτηρίων. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν τυπογραφείων μάλιστα, ἐνῶ γνωρίζουμε ὅτι τυπώθηκαν ἑλληνικὰ βιβλία στὴ Βίλνα καὶ τὸ Λβώφ[65], στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐργασία ἢ ἀνακοίνωση σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία ἑλληνικῶν τυπογραφείων στὴν Οὐκρανία· ἀντίθετα ὑπάρχουν μερικὲς ἐργασίες στὴ ρωσικὴ βιβλιογραφία, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μποροῦμε νὰ ἔχουμε πληροφορίες γιὰ τὶς δυνατότητες ποὺ εἶχαν αὐτὰ τὰ τυπογραφεῖα νὰ τυπώνουν μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα[66].

Στὸν 16ο αἰώνα τὸ Λβὼφ ἦταν τὸ κέντρο τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς τῆς Μικρορωσίας[67]. Οἱ ἀρχειακὲς πηγὲς δείχνουν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔμποροι ἦταν ὁ πιὸ δραστήριος οἰκονομικὸς παράγοντας, ποὺ ταυτόχρονα συνέτεινε στὴν πολιτικὴ πρόοδο τῶν ἐντόπιων πληθυσμῶν· στὸ δεύτερο σημεῖο ἂς προστεθῆ καὶ ἡ θρησκευτικὴ-πνευματικὴ καθοδήγηση τῶν ὀρθοδόξων ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης[68]. Ὁ ἐπιφανέστερος Ἕλληνας ἔμπορος, Κωνσταντῖνος Κορνιακτός, ἔχτισε τὸ 1580 τὴν κατοικία του μὲ τὴν ἐπίβλεψη ἑνὸς Ἰταλοῦ, τοῦ Pietro Barbon, καὶ πρωτοστάτησε στὴ μακροχρόνια ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας τῆς ἀδελφότητας τῆς Κοιμήσεως, στὴν ὁποία περιλαμβάνεται ὁ λεγόμενος «Πύργος τοῦ Κορνιακτοῦ», τὸ καμπαναριὸ δηλαδή, ἀπὸ τὰ ὡραιότερα στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, ἔργο τοῦ ἴδιου Ἰταλοῦ χτισμένο μεταξὺ 1573-1578[69]. Τὸ 1591 ἱδρύθηκε ἕνα μεγάλο νοσοκομεῖο στὸ Λβὼφ ἀπὸ τὴν ἀδελφότητα[70]. Οἱ ἐκπαιδευτικὲς καὶ ἐκδοτικὲς δραστηριότητες τῶν ὀρθοδόξων στὸ Λβὼφ συνδέονται ἐπίσης μὲ τὴν ἀδελφότητα καὶ τοὺς Ἕλ-

λήνες ἐποίκους, ὅπως λεπτομερέστερα θὰ ἀναφέρουμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο. Μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων ξεκίνησε καὶ στηρίχθηκε ἀπὸ τὴν οἰκονομική τους ἐπιτυχία ποὺ τοὺς τὴν ἐξασφάλιζε κυρίως ἡ μεταφορὰ καὶ πώληση τοῦ κρασιοῦ[71]· δυστυχῶς ἡ ἔρευνα καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε σαφῆ καὶ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα, ὅπως ἤδη τονίστηκε καὶ στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Ἐξάλλου κάτι τέτοιο θὰ ἦταν καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

1. Βλ. Dmitrievskij, σ. 12 σημ. 1 καὶ σ. 203.
2. Λ.Ι. Βρανούση, «Ἡ ἐν Ἠπείρῳ μονὴ Σωσίνου», *ΕΜΑ* 6 (1956) 88.
3. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, τόμ. Β΄, σ. 466 κεξ., ἰδίως 477-478.
4. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, σ. 173.
5. Medlin-Patrinelis, σσ. 110-111, 122-123 σημ. 21 καὶ 22.
6. *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ιε΄-ιθ΄ αἰ.*, Εἰσαγωγή-ἐπιλογὴ κειμένων Σπύρος Ι. Ἀσδραχᾶς, Ἐκδοτικὸς οἶκος «Μέλισσα», Ἀθήνα 1979, σσ. 292-293 καὶ 136.

7. Ὁ N. Iorga εἶχε ἐρευνήσει τὰ ἀρχεῖα τῆς οὐκρανικῆς πόλης Λεμβέργης (σημερινὸ Λβώφ), καὶ ἔφερε στὴ δημοσιότητα πολύτιμες καὶ μοναδικὲς εἰδήσεις γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐμπόρους στὴν πόλη αὐτὴ μὲ τὸ βιβλίο του *Relaţiile comerciale ale ţĕrilor noastre cu Lembergul. Regeste şi documente din Archivele oraşuluĭ Lemberg*, Bucureştĭ 1900· ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι παραπλανητικὸς ἢ τουλάχιστον δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ περιεχόμενο τῶν ἀρχείων, γιατὶ οἱ δεκάδες τῶν ὀνομάτων ποὺ παρελαύνουν στὸ βιβλίο εἶναι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο Ἑλλήνων ἐμπόρων, ἂν ἐξαιρέσουμε λίγους Ἀρμενίους. Οὐσιαστικά, ὁ Iorga δίνει περίληψη τοῦ περιεχομένου τῶν ἐγγράφων, ποὺ ὡς σήμερα παραμένουν ἀνέκδοτα. Στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία οἱ μόνοι ποὺ γνωρίζουν τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Iorga εἶναι ὁ Βρανούσης (ὅ.π., σ. 89 σημ. 1) καὶ ὁ Πατρινέλης (ὅ.π., σ. 122 σημ. 21, καὶ τοῦ ἴδιου, «Κρητικοὶ ἔμποροι στὴ Μολδαβία καὶ τὴν Πολωνία κατὰ τὸν 16ο αἰώνα», *Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 252). Τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνάς του παρουσίασε ὁ Iorga καὶ στὸ βιβλίο του *Istoria comerţului Românesc, epoca vece*, Bucureştĭ 1925, σσ. 182-211.

8. E. Völkl, *Das rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven im 15. bis 17. Jahrhundert*, Wiesbaden 1975.

9. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, «Σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ διαμαρτυρομένων ἀπὸ Ἱερεμίου Β΄ μέχρι Κυρίλλου Λουκάρεως», *Νέα Σιὼν* 21 (1926) 65-81, 129-144, 193-209, 356-371, 401-416 (καὶ αὐτοτελῶς, ἐν Ἱεροσολύμοις 1927)· τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1951, σσ. 994-1001, καί, *Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοὶ τῆς Ρωσίας κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907.

10. O. Halecki, «From Florence to Brest, (1439-1596)», στὸ *Sacrum Poloniae Millenium*, tom. V, Roma 1958. Βλ. καὶ τὶς παραπομπὲς ποὺ δίνει ὁ Ἀ. Φάλαγγας, «Μορφὲς Ἠπειρωτῶν...», *Δωδώνη* 33 (2004) 439.

11.Βλ. Gratziou, *Matthaios*, σσ. 32-33. Ὁ Ματθαῖος Μυρέων ἔζησε γιὰ λίγα χρόνια γύρω στὰ 1600 στὸ Λβώφ, ὅπου καὶ ἔγραψε μερικὰ χειρόγραφα. Ἡ Γκράτζιου βασίζεται κυρίως στοὺς Medlin-Patrinelis καὶ Völkl.

12. Ἐμπεριστατωμένο βοήθημα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν εἶναι τὸ *Ukraine. A Concise Encyclopaedia*, edited by Volodymyr Kubijovyč, vol. II, University of Toronto Press 1971. Γιὰ τὴν πόλη αὐτὴ ἰδιαίτερα βλ. Gr. Prokoptschuk, *Das ukrainische Lwow. Lemberg. Kulturpolitische Betrachtung*, München 1953. Βλ. καὶ τὸν εὔστοχο χαρακτηρισμὸ τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Μελέτιο Πηγᾶ, στοῦ Μεθοδίου Ἀξώμης, *Μελετίου Πηγᾶ ἐπιστολαί*, σσ. 222-223, ἀρ. ΡΠ΄.

13. Βλ. καὶ Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 167-169.

14. Λβόβι (καὶ ὄχι Λόβι, ὅπως ἐσφαλμένα ἐξέδωσαν ὁ Ζαμπέλιος καὶ ὁ Σάθας) ὀνομάζει τὴν πόλη ὁ Ἀρσένιος στὸ *«Κόποι καὶ διατριβή»*, πρβλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 35 καὶ Παπαδοπούλου, *Χρονογραφία*, σ. 30 σημ. 1. Ὡς Λιόβι τὸ βρίσκουμε ἑκατὸ περίπου χρόνια ἀργότερα νὰ τὸ χρησιμοποιεῖ ὁ Χατζηκυριάκης, βλ. Ντόρης Παπαστράτου, *Ὁ Σιναΐτης Χατζηκυριάκης ἐκ Χώρας Βουρλᾶ, γράμματα-ξυλογραφίες 1688-1709*, Ἀθήνα 1981, σ. 57 στίχ. 13. Τὴν ὀνομασία Λιοβία βλ. στοῦ Ἀ.Π. Κεραμέως «Σιγίλλιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β΄», *Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1905 τῶν Ἐθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων ἐν Κωνσταντινουπόλει*, σσ. 459-463. Λογιότεροι εἶναι οἱ τύποι Λεόπολις καὶ Λεοντόπολις· Λεόπολις ἀπαντᾶ στὸν πρόλογο τῆς Γραμματικῆς τοῦ Ἀρσενίου ποὺ ἐκδόθηκε στὴν πόλη αὐτὴ τὸ 1591 (βλ. στὸ Μέρος Γ΄, ἀρ. Β3), ἐνῶ Λεοντόπολις στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, ἐπανειλημμένα· πρβλ. καὶ Legrand, *BH 16s.*, II, σ. 88, ἀρ. 200. Τὴν ὀνομασία Λουοβία βλ. στὴ μεθεπόμενη § 3, σημ. 12.

15. Γιὰ τὸ ἐμπόριο τοῦ Λβὼφ καὶ τὶς ἐμπορικὲς ὁδοὺς ποὺ περνοῦσαν ἀπ' αὐτὸ πρόσθεσε καὶ τοὺς ἑξῆς τίτλους: I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI Jahrhunderts*, Czernowitz 1912· P.P. Panaitescu, «La route commerciale de Pologne à la mer noire au moyen âge», *Revista Istorica Română* 3 (1933) 172-193· M. Malowist, «Les routes du commerce

et les marchandises du levant dans la vie de la Pologne au bas moyen âge et au début de l' époque moderne», στὸ M. Cortelazzo (ἐκδ.), *Atti del sesto colloquio internazionale di storia marittima*, Firenze 1970, σσ. 157-175· M. Balard, *La Romanie génoise*, Genova 1978, σσ. 147, 862· βλ. ἐπίσης καὶ στὸν τόμο *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια της Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*..., ὅ.π., σσ. 135-136, 293, 375, 387 σημ. 327.

16. Ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα σημειώνονται στὴ σημ. 7 πρόσθεσε στὴ βιβλιογραφία γιὰ τοὺς Κρῆτες ἐμπόρους κρασιοῦ τοὺς τίτλους: Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, «Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου», *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1981, σ. 334 σημ. 11· Peter Topping, «Viticulture in Venetian Crete (XIIIth c.)», στὸ ἴδιο, σ. 509 κεξ· Yolande Triantafyllidou-Baladié, «Les conditions du commerce en Crète pendant les premières décennies de la domination Ottomane», στὸ ἴδιο, σ. 296 κεξ. Πρβλ. καὶ στὸν τόμο *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν*..., ὅ.π., σσ. 292, 309, 416, 514· Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, τόμ. Β', σ. 43, καὶ τόμ. Γ', σ. 234.

17. Τὰ ταξίδια γιὰ «ζητεία» στὴ Ρωσία ἐπιτράπηκαν πρῶτα στοὺς ἁγιορεῖτες μοναχούς, Ρώσους, Σέρβους καὶ Ἕλληνες κατόπιν, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. Τὸ 1523 ὁ πατριάρχης Ἰωακεὶμ Ἀλεξανδρείας στέλνει τὴν πρώτη ἀποστολὴ γιὰ ζητεία ἀπὸ Πατριαρχεῖο τῆς Ἀνατολῆς στὴ Μόσχα· ἀλλὰ καὶ οἱ τσάροι ἔστελναν ἀπεσταλμένους μὲ πλούσιες δωρεὲς στὰ πατριαρχεῖα καὶ μοναστικὰ κέντρα τῆς ὑπόδουλης ὀρθοδοξίας. Ὁπωσδήποτε ἡ ἰσχυρὴ ἡγετικὴ προσωπικότητα τοῦ τσάρου Ἰβὰν Δ' τοῦ Τρομεροῦ (1538-1584), τοῦ μόνου ὀρθοδόξου βασιλιὰ στὰ χρόνια ἐκεῖνα, καὶ οἱ αὐτοκρατορικές του φιλοδοξίες ὑποβοηθοῦσαν τὴν καλλιέργεια αὐτῶν τῶν σχέσεων, ποὺ φυσιολογικὰ ἐξελίχθηκαν σὲ στενότερες πνευματικὲς σχέσεις μὲ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις. Βλ. γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ τὸ βιβλίο τῶν Medlin-Patrinelis, σσ. 30-34, 44-47· στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία πρόσθεσε τὸν τίτλο Γεωργίου Τσιοράν, *Σχέσεις τῶν ρουμανικῶν χωρῶν μετὰ τοῦ Ἄθω καὶ δὴ τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου καὶ ἁγίου Παντελεήμονος ἢ τῶν Ρώσων*, Ἀθῆναι 1938, σσ. 258-261. Ἡ διέλευση τῶν μοναχῶν ἀπὸ τὰ πολωνικὰ ἐδάφη ἐπιτρεπόταν ἀπὸ τοὺς Πολωνοὺς βασιλεῖς· βλ. Κ.Α. Παλαιολόγου, «Ρωσσικὰ περὶ Ἑλλήνων ἔγγραφα», *Παρνασσὸς* 12 (1888) 250-251, ὅπου ἐκδίδεται διαβατήριο ἔγγραφο «ἐν Βέλνῃ 6 Νοεμ. 1551», ποὺ ἐπιτρέπει σὲ Ἱεροσολυμίτες μοναχοὺς νὰ περάσουν ἀπὸ τὰ πολωνικὰ ἐδάφη καὶ νὰ πᾶνε μέσω Βίλνας στὴ Μόσχα, μὲ τὴν ἄδεια τοῦ βασιλιὰ Σιγισμούνδου Β' (1548-1572) τῆς Πολωνίας. Ἡ συντομότερη διαδρομὴ πρὸς τὰ βόρεια ἀπὸ τὴν Κριμαία ἦταν ἐπικίνδυνη ἐξαιτίας τῶν Τατάρων ποὺ δέσποζαν ἐκεῖ· τὸ 1617 ποὺ ἀποτόλμησε τὸ ταξίδι αὐτὸ ὁ πατριάρχης Θεοφάνης Ἱεροσολύμων, ἔμεινε αἰχμάλωτος τῶν Τατάρων ἑνάμιση χρόνο, βλ. Medlin-Patrinelis, σ. 38.

18. Βλ. σημ. 7.

19. Βλ. σημ. 2 καὶ 5.

20. Βλ. σημ. 14.

21. Ἐλάχιστα ὀνόματα ἀναφέρει καὶ ὁ Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας*, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 374, καὶ ὁ ἴδιος, λ. «Πολωνία» στὴ *ΜΕΕ*, τόμ. Κ', σ. 521 στ. 3.

22. Ἡ παράθεση τῶν ὀνομάτων δὲν ἔχει τὴ θέση ἐξαντλητικῆς ἀποδελτίωσης, ἀλλὰ ἀποσκοπεῖ νὰ δείξει τὴν παρουσία καὶ δυναμικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ νὰ ἀποτελέσει ἀφορμὴ γιὰ παραπέρα ἔρευνα, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ξεκινήσει ἀπαραίτητα, ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Iorga. Σημαντικὰ προωθεῖ τὴν ἔρευνα τὸ βιβλίου τοῦ ІГОР ЛИЛЬО, НАРИСИ Z ІСТОРІЇ ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ ЛЬВОВА XVI-XVII СТОЛТЬ, ЛЬВІВ 2002, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχειακῶν πηγῶν, κυρίως τοῦ Λβώφ (Λβίφ). Στὰ οὐκρανικὰ καὶ πολωνικὰ ἀρχεῖα, ὅσα μνημονεύει ὁ Λιλό, ὑπάρχει πλοῦτος ἐγγράφων γιὰ τοὺς Ἕλληνες.

23. Iorga, *Relaţiile*..., ὅ.π., σ. 11. Γιὰ τὴν πόλη Belgorod, ρωσικὴ σήμερα, ἑλληνιστὶ Λευκόπολις, καὶ τὶς διάφορες ὀνομασίες της, βλ. Δημητρίου Β. Γόνη, «Νεοελληνικαὶ μεταφράσεις - διασκευαὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Νέου τοῦ ἐν Λευκοπόλει, συνταχθέντος ὑπὸ Γρηγορίου Τσάμπλακ», *Θεολογία* 53 (1982) 235 σημ. 28.

24. Iorga, *Relaţiile*..., σ. 25.

25. ὅ.π., σ. 32.

26. ὅ.π., σ. 33. Βλ. γι' αὐτὸν στοῦ Medlin-Patrinelis, σ. 43.

27. Iorga, ὅ.π., σ. 38.

28. ὅ.π., σ. 39. Ὁ Κωνσταντῖνος Κορνιακτὸς ἀπὸ τὰ Χανιά, ἀδελφὸς τοῦ Μιχαήλ, εἶναι ὁ γνωστότερος, πλουσιότερος καὶ διασημότερος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τοῦ Λβώφ· ἔχουμε γι' αὐτὸν ἕνα ἀκόμη ἄρθρο, βλ. A. Pippidi, «Esquisse pour le portrait d'un homme d'affaires crétois au XVIe siècle», *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1974, σσ. 266-273. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀγνοεῖ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Κορνιακτό, βλ. Βρανούση, ὅ.π., σσ. 91-92 σημ. 3, καὶ Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, τόμ. Β', σ. 478 σημ. 91. Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι μὲ τὴ διαθήκη του, ἀπὸ 21 Νοεμ. 1604, ἄφηνε ὁ Κορνιακτὸς 4.000 πολωνικὰ ζλότι στὴν ἀδελφότητα τοῦ Λβώφ, βλ. A.P. Petrushevicz, «Akty Otnosjashchiesja k' istorij juznozapadnoi Rusi (XI-XXIII)», *Naukovyi Sbornik' Galičko- Russkoi Matičy*, Lvov, ἔτ. 3 (1868) 334-342 ἀρ. XIX, ὅπου δημοσιεύεται στὰ ρωσικὰ ἡ διαθήκη.

29. Iorga, ὅ.π., σ. 40.

30. ὅ.π., σ. 41.

31. ὅ.π., σσ. 59-62.

32. ὅ.π., σσ. 51-52. Γιὰ τὴ χιώτικη οἰκογένεια τῶν Νευριδῶν βιβλιογραφία

βλ. στοῦ Ζ. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο...*, ὅ.π., σσ. 310-311. Τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Εὐαγγελίδης, ὅ.π.

33. Γιὰ τὴ χιώτικη οἰκογένεια τῶν Κορέσηδων βιβλιογραφία βλ. στοῦ Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, τόμ. Β', σ. 293 σημ. 40. Γιὰ τὴν κρητική, βλ. Τσιρπανλῆ, ὅ.π., σσ. 456-457, 557-558.

34. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰσχυρότερους τῆς παροικίας, βλ. Iorga, ὅ.π., σσ. 53, 69, 92. Τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Εὐαγγελίδης, ὅ.π.

35. Iorga, ὅ.π., σ. 62 κεξ.

36. ὅ.π., σ. 63.

37. ὅ.π., σ. 70.

38. ὅ.π., σ. 69.

39. ὅ.π., σσ. 70, 83-84. Γιὰ τὸν Γεώργιο Παλαμήδη βλ. Medlin-Patrinelis, σ. 103 καὶ 120-121 σημ. 6, ὅπου καὶ βιβλιογραφία, καὶ Ἀ. Φάλαγγα, «Μορφὲς Ἠπειρωτῶν...», *Δωδώνη* 33 (2004) 423.

40. Iorga, ὅ.π., σ. 62.

41. ὅ.π., σσ. 62-63.

42. Γνωστὸς ὁ Ἰάκωβος Βαρβαρίγος, ἀπὸ τὴ Σαντορίνη, μετέπειτα μητροπολίτης Παροναξίας, ποὺ ἔδρασε καὶ στὴν Πολωνία (α' μισὸ 17ου αἰ.), βλ. Τσιρπανλῆ, ὅ.π., σσ. 427-430.

43. Iorga, ὅ.π., σ. 69. Γνωστὸς ὁ Ἐμμανουὴλ Ἀχίλλειος ποὺ ἔδρασε στὰ ἐδάφη αὐτά, βλ. Τσιρπανλῆ, ὅ.π., σσ. 274-276.

44. Iorga, ὅ.π., σ. 83.

45. ὅ.π., σ. 84. Ἰωάννης Βαρσάκης, Χιώτης (1669), ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Τσιρπανλῆ, ὅ.π., σ. 647.

46. Iorga, ὅ.π., σ. 85. Ματθίας Malachrino ἀπὸ τὶς παρίστριες ἡγεμονίες (1609-1628), ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Τσιρπανλῆ, ὅ.π., σ. 389.

47. Iorga, ὅ.π., σ. 87. Τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Εὐαγγελίδης, ὅ.π.

48. Iorga, ὅ.π., σ. 87. Φίλιππο Καβάκο ἀναφέρει ὁ Εὐαγγελίδης, ὅ.π. Ἐπιστολὴ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ πρὸς τὸν Μιχαὴλ βλ. στοῦ Μεθοδίου Ἀξώμης, *Μελετίου Πηγᾶ ἐπιστολαί*, σσ. 137-138, ἀρ. ΡΙΔ'. Βλ. ἐπίσης Λ.Ι. Βρανούση, ὅ.π., σ. 89 σημ. 3, σ. 91 σημ. 3. Ἰσχυρὸς Χιώτης ἔμπορος ἐγκατεστημένος στὴν Κωνσταντινούπολη.

49. Iorga, ὅ.π., σσ. 87-89. Michele Masino, Χιώτης, (1618), ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Τσιρπανλῆ, ὅ.π., σσ. 421-422. Ὅλοι αὐτοὶ ἐμπορεύονταν κρασὶ καὶ περνοῦσαν ἀπὸ τὸ Ἰάσιο. Γιὰ τὸν Κρητικὸ Μανουὴλ Μαντζαπέτα, «ἠγαπημένον ἀδελφὸν τῆς ἀδελφότητος», πρβλ. Legrand, *BH 16s.*, II, σ. 89, ἀρ. 200.

50. Iorga, ὅ.π., σσ. 89-90.

51. ὅ.π., σ. 90. Ὅλοι αὐτοὶ συνιστῶνται ἀπὸ ἄλλους Κρητικοὺς ἐμπόρους. Ἐδῶ πρέπει νὰ συσχετίσουμε τὴν πληροφορία ὅτι «τὸ 1592, οἱ mercanti

Candiotti de' vini in Polonia ἔκαναν ἔκκληση στὴ Βενετία ν' ἀνοίξει στὸ ἐμπόριό τους τὸν χερσαῖο δρόμο τοῦ Friuli, γιατὶ οἱ molte tirannie de' Turchi ἐμπόδιζαν τὶς ἑπτὰ μὲ ὀκτὼ γαλέρες τους νὰ μεταφέρουν στὴν Πολωνία φορτία κρασιοῦ ἀπὸ τὴ Μαύρη Θάλασσα», βλ. στὸν τόμο *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν...*, ὅ.π., σ. 292. Τὸ ἐπώνυμο Zuccus ἢ Zucchi θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ Κρητικὸ Τζουκῆς, βλ. Τσιρπανλῆ, ὅ.π., σσ. 574-575.

52. Iorga, ὅ.π., σ. 95. Τὸ Ἀμορόζος, χιώτικο ἐπώνυμο, ἀπαντᾶ στὴ Μολδαβία (1598), βλ. Τσιρπανλῆ, ὅ.π., σσ. 354-355.

53. Iorga, ὅ.π., σσ. 95.

54. ὅ.π., σσ. 102-103.

55. ὅ.π., σ. 107, 110.

56. Milkowicz, *Monumenta* (βλ. βραχυγραφία). Τὸ βιβλίο διεξῆλθα στὸ Βρεττανικὸ Μουσεῖο καθὼς καὶ στὸ Λβὼφ (Μάιος 1999) καὶ ἔχω κρατήσει σημειώσεις καὶ φωτοτυπίες τῶν κειμένων ποὺ ἀναφέρουν ὀνόματα Ἑλλήνων. Ὁρισμένα ὀνόματα παραθέτει ἡ Ariadna Camariano-Cioran, «Sur les relations Roumano-Crétoises», *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1968, σσ. 16-17, καὶ ὁ A. Pippidi (βλ. σημ. 28). Τὸ βιβλίο E.V. Sevortian, *Documenty na Poloveckom jazyke XVI veka*, Moskva 1967, ὅπου ἐκδίδονται τὰ ντοκουμέντα τῶν ἀρχείων τῆς γειτονικῆς τοῦ Λβὼφ πόλης Kamieniec, γνωρίζω μόνο ἀπὸ παραπομπὴ (βλ. Pippidi, ὅ.π., σ. 271 σημ. 24). Τὸ 1999 ἐπισκέφθηκα τὸ Λβὼφ καὶ φωτοτύπησα ὅλες τὶς ἐκδόσεις τῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων τῶν ἀρχείων τῆς πόλης, βιβλία ἄγνωστα στὴν Ἑλλάδα, μὲ σκοπὸ νὰ δημοσιεύσω τὰ κείμενα τῶν ἐγγράφων.

57. Γνωστὸς ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Λ.Ι. Βρανούση, ὅ.π., σσ. 84-95. Βλ. καὶ Ἀ. Φάλαγγα, «Μορφὲς Ἠπειρωτῶν...», *Δωδώνη* 33 (2004) 437-438.

58. Βλ. Medlin- Patrinelis, σσ. 73-78, 82 καὶ *Ukraine. A Concise Encyclopaedia*, ὅ.π. στὴ σημ. 12, σ. 147.

59. Πρωτοστάτησε ὁ πρίγκηπας Κωνσταντῖνος Ostrožskij στὴν πόλη Ostrog (Ὄστροβο), βλ. Medlin-Patrinelis, σσ. 82, 85, 87, 102-104, 121 σημ. 7α, καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸν ὁ Βασίλειος, πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπέστειλε τέσσερα γράμματα ὁ Μελέτιος Πηγᾶς (ὅ.π. στὴ σημ. 48), σσ. 92-94, 184-185, 187-188, 201.

60. Γιὰ τὶς ἀδελφότητες τῆς Μικρῆς Ρωσίας βλ. στοῦ Medlin-Patrinelis, σσ. 74-75, 101-111. Τὰ ἀρχεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητας τοῦ Λβὼφ εἶναι μοναδικὰ ὡς κείμενα καὶ πολύτιμα ὡς πρὸς τὶς ἱστορικὲς εἰδήσεις ποὺ ἀντλοῦμε, καὶ ἤδη προετοιμάζω ἔκδοσή τους. Γενικά, γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀδελφοτήτων βλ. συγκεντρωμένες πληροφορίες καὶ βιβλιογραφία στοῦ Ἀρχιμ. Εἰρηναίου, *Παναγία ἡ Ναυπακτιώτισσα*, Ναύπακτος [3]2000.

61. Βλ. γι' αὐτὴν Medlin-Patrinelis, σσ. 110-111 κ.ἄ. Milkowicz, ὅ.π.,

σσ. VII-IX. *Ukraine. A Concise...*, ὅ.π., σ. 235 κ.ἑ. Gratziou, *Matthaios*, σ. 32 σημ. 59.

62. Βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, «Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰωακεὶμ Ε' ἐν Ρωσίᾳ», *ΕΕΒΣ* 9 (1932) 213-214. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1951, σσ. 994-995. Medlin-Patrinelis, σσ. 84-85.

63. Πρβλ. *Ukraine. A Concise...*, ὅ.π., σσ. 304-306. Medlin-Patrinelis, σσ. 50-52.

64. Βλ. Medlin-Patrinelis, σσ. 85-88. Συχνὰ ὁ Μελέτιος Πηγᾶς στὶς ἐπιστολές του παροτρύνει γιὰ τὴν ἵδρυση «σπουδαστηρίων» καὶ «χαλκογραφιῶν» (= τυπογραφείων), βλ. Μεθοδίου Ἀξώμης, *Μελετίου Πηγᾶ ἐπιστολαί*, σ. 77, ἀρ. ΜΗ', σ. 203, ἀρ. ΡΞΗ'.

65. Τὸ 1593 τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο τῆς ἀδελφότητας τοῦ Λβὼφ ἡ *«Πρὸς Ἰουδαίους ἀπολογία»* τοῦ Μελετίου Πηγᾶ μὲ ἑλληνικὸ καὶ σλαβικὸ κείμενο σὲ ἀντικρυστὲς σελίδες· κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τυπογραφεῖο εἶχε τυπωθῆ τὸ 1591 ἡ ἑλληνικὴ γραμματικὴ τοῦ Ἀρσενίου Ἐλασσόνος. Τὸ 1596 τυπώθηκε στὴ Βίλνα ὁ *«Διάλογος Ὀρθόδοξος Χριστιανός»* τοῦ Μελετίου Πηγᾶ. Τὰ δύο βιβλία τοῦ Πηγᾶ εἶναι γνωστὰ στὸν Legrand, *BH 16 s.*, II, σ. 88 ἀρ. 200, σ. 115 ἀρ. 218.

66. Βλ. I. D. Isaevič, «Izdatel'skaja dejatel'nost' l'vovskogo bratstva v XVI-XVII vekach», *Kniga* 7 (1962) 199-238. N.P. Kiselev, «Grečeskaja pečat' na Ukraine v XVI veke», *Kniga* 7 (1962) 170-198.

67. Πρβλ. *Ukraine. A Concise...*, ὅ.π., σσ. 542-543.

68. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ Μέρος Β' τοῦ βιβλίου τῶν Medlin-Patrinelis, σ. 71 κεξ., τιτλοφορεῖται: «Greek and West European Influences in Orthodox Ruthenia (South western-Rus') on Church, Schools, and Society». Πρβλ. καὶ τὰ ὅσα γράφει ὁ Χ. Πατρινέλης, στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, σσ. 112-113.

69. Βλ. *Ukraine. A Concise...*, ὅ.π.

70. Στὸ ἴδιο, σ. 1009 α. Μὲ ἔγγραφό της ἀπὸ 8 Ὀκτ. 1590 ἡ ἀδελφότητα ζητάει ἀπὸ τὸν Γεώργιο ἀρχιεπίσκοπο Μολδαβίας τὴν ἄδεια νὰ συναχθοῦν ἐλεημοσύνες ὥστε νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἐκκλησία, τὸ σχολεῖο, τὸ τυπογραφεῖο καὶ τὸ νοσοκομεῖο-πτωχοκομεῖο γιὰ τὶς χῆρες καὶ τὰ ὀρφανά, βλ. *Jubilejnoje izdanije v pamjat' 300- letnjago osnovania Lwowskogo stavropigijskogo Bratstva*, t.I., Lwow, Iždiveniem i tipom stavropigijskogo Instituta, 1886, ἀρ. LXXXVII, ὅπου ὑπογράφουν οἱ Ἀνδρέας Δαμιλᾶς, Ἀντώνης Κατακαλός, Δημήτρης Διομήδους Κρασόβσκι καὶ Θωμᾶς Ἰωάννου Μπάμπιτς.

71. Τὰ αἴτια τῆς οἰκονομικῆς ἀνόρθωσης τοῦ ὑποτελοῦς ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου καὶ στὸν 16ο αἰ., συνοψίζει ὁ Βακαλόπουλος, *Ἱστορία*, σ. 392 κεξ. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνταλλακτικῆς οἰκονομίας στὴ Μολδοβλαχία καὶ τὴν ἄνο-

δο τῶν ἀστικῶν ἐμπορικῶν κέντρων στὴ Ρουθηνία βλ. στὸν τόμο *Η οἰκονομικὴ δομή...*, ὅ.π., σσ. 170-173 καὶ Medlin-Patrinelis, σσ. 75-76 ἀντίστοιχα. Ἀπὸ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία ἐνδιαφέρον ἔχουν οἱ τίτλοι: *Ukraïna-Grečija: Istorija ta Sučasnistj, 22-24 Liatogo 1995*, Kiev· Natalia Terentjeva, *Greki v Ukranie (XVII-XX vv.)* Kiev 1999· *Privilegia Civitatis Leopoliensis XIV-XVIII saec.*, edidit Miron Kapral, Leopoli 1998. Μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς διατριβῆς μου τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Ἀρσένιο Ἐλασσόνος ἀναζωπυρήθηκε στὴν Οὐκρανία, ἕδρες φερώνυμες ἔγιναν στὸ Λβὼφ καὶ στὸ Κίεβο, ἐργασίες σύντομες δημοσιεύθηκαν, ἀνακοινώσεις, ἀκόμα καὶ Ἱερὸς Ναὸς χτίστηκε στὴν Ἐλασσόνα πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου ἐπισκόπου τῆς πόλης: ὁ μητροπολίτης Βασίλειος ἔκτισε τὸ 2003 τὸν πρῶτο καὶ μοναδικὸ στὸν κόσμο Ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου καὶ ἔγινε ἀργότερα ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων του, μέρος τῶν ὁποίων δωρήθηκε στὸν Ναὸ ἀπὸ τοὺς Ρώσους, σὲ εἰδικὴ τελετὴ στὶς 17 Ἰουνίου 2006.

§ 2. Ὁ Ἀρσένιος στὸ Λβὼφ

Τὸν Μάιο τοῦ 1586 ὁ Ἀρσένιος Ἐλασσόνος καὶ ὁ Παΐσιος Δυρραχίου βρίσκονταν στὸ Λβώφ, ὅπου καὶ ἐξέδωσαν ἀπόφαση ἔγγραφη γιὰ κάποιο τοπικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα ὡς ἔξαρχοι πατριαρχικοί[1]. Στὴ Μόσχα εἶχαν φθάσει στὶς ἀρχὲς τοῦ 1586, ἀπ' ὅπου ἀναχώρησαν μαζὶ μὲ τὸν Γαβριὴλ Ἀχρίδος. Εἴδαμε ὅτι ὁ δεύτερος ἔφθασε στὴ Μόσχα στὰ μέσα τοῦ Μαρτίου: ὁ βίος τοῦ Ἀρσενίου ρητὰ ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀρσένιος ἔμεινε στὴ Μόσχα ἕνα μήνα[2]· ἂν λοιπὸν ὁ Ἀρσένιος ἔφυγε τὸν Ἀπρίλιο ἀπὸ τὴ Μόσχα, γιὰ νὰ εἶναι τὸν Μάιο στὸ Λβώφ, θὰ πρέπει κι αὐτὸς νὰ ἔφθασε στὴ Μόσχα σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ τὸν Γαβριήλ. Ὁ δρόμος τῆς ἐπιστροφῆς περνοῦσε ἀπὸ τὴν Πολωνία, ὅπου τουλάχιστον ὁ Γαβριὴλ συναντήθηκε μὲ τὸν βασιλέα Στέφανο Bathory, ἀφοῦ ὁ δεύτερος ἀπέστειλε γράμμα πρὸς τὸν πάπα ὑπὲρ τοῦ Γαβριὴλ στὶς 24 Ἰουνίου 1586[3]. Δὲν μποροῦμε βέβαια νὰ συμπεράνουμε ἄν, καὶ πότε, χώρισαν οἱ δρόμοι τοῦ Ἀρσενίου (καὶ τοῦ Παϊσίου) καὶ τοῦ Γαβριήλ, καθ' ὁδὸν ἀπὸ τὴ Μόσχα στὸ Λβώφ, πάντως τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1586 βρισκόταν καὶ ὁ Γαβριὴλ στὸ Λβώφ[4]. Αὐτὸ τὸ ἀγνοεῖ ὁ Péchayre ποὺ γράφει σχετικά: Du mois de juillet 1586 au mois d' août 1587 nous perdons complètement la trace de Gabriel[5].

Μὲ ἔμφαση τονίζει ὁ βίος τοῦ Ἀρσενίου ὅτι στὸ Λβὼφ οἱ «χριστιανοὶ ἅπαντες μεγάλως ἠξίωσαν αὐτὸν μεῖναι ἐκεῖσε εἰς εὐλογίαν αὐτῶν καὶ ἐπίσκεψιν· οἱ γὰρ ἐνοικοῦντες ἐκεῖσε οἱ πλεῖστοι ὑπῆρχον λατῖνοι»[6]. Πραγματικά, οἱ ὀρθόδοξοι γηγενεῖς καὶ Ἕλληνες ἀντιμετώπιζαν ὀξύτατα προβλήματα ἀπὸ τὴ δράση τῶν καθολικῶν καὶ προτεσταντῶν, ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἐκπαιδευτική, τὴν πολιτικὴ πίεση γιὰ ἕνωση μὲ τὸν πάπα ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς Πολωνίας, καὶ τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο τοῦ κλήρου[7]. Καθολικοὶ καὶ προτεστάντες εἶχαν ὀργανώσει σχολεῖα καὶ ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα ποὺ προετοίμαζαν στελέχη ἱκανὰ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴν πίστη καὶ τὶς θέσεις τους καὶ νὰ χειριστοῦν τὴ λατινική, γλώσσα ἀπαραίτητη στὶς πολωνικὲς δη-

μόσιες ὑπηρεσίες[8]. Καταλαβαίνουμε λοιπὸν τὴν πιεστικὴ ἀνάγκη τῶν ὀρθοδόξων γιὰ τὴν ἵδρυση δικῶν τους σχολείων, καθὼς καὶ τὴν παρέμβαση τῶν ἀδελφοτήτων στὸ θέμα αὐτὸ[9] ἀλλὰ καὶ στὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου.

Ἡ ὀρθόδοξη ἀδελφότητα τοῦ Λβὼφ φαίνεται νὰ δραστηριοποιεῖται στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ. μὲ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀνέγερση νέας ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου[10]. Ἡ ἐκκλησία ἐκτίσθη μὲ συνδρομὴ τοῦ βοεβόδα τῆς Μολδαβίας Ἀλεξάνδρου Λοπουσὰν ἐπὶ βασιλέως Σιγισμούνδου Β' - Αὐγούστου τῆς Πολωνίας (1548-1572). Ὁ Κωνσταντῖνος Κορνιακτὸς ἔφτιαξε τὸν πύργο-καμπαναριὸ στὰ 1572-1578. Ὁ Ἀλέξανδρος βοεβόδας ἀπὸ Σοτσάβα, ἤδη ἀπὸ 22 Φεβρ. 1558 ἔστειλε στοὺς ἑλληνορθοδόξους τοῦ Λβὼφ 100 ζολότια γιὰ τὴν ἀνέγερση καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα γράμματα ὑποσχόταν συνέχεια τῆς βοήθειας. Μὲ συστατικό του ὁ Ἀρσένιος ἐπίσκοπος Ἱερεμυσλίου, ἀπὸ 1 Φεβρ. 1547 προτρέπει γιὰ σύναξη χρημάτων ὑπὲρ τῆς ἀνιδρύσεως. Ὁ βασιλιὰς τῆς Πολωνίας Στέφανος Μπατόρι, ἀπὸ Βίλνα 28 Μαΐου 1580, στέλνει μήνυμα στὴ διοίκηση τοῦ Λβὼφ νὰ μὴ παρενοχλοῦν τὸν generosus Constantinus Corniactus, teloneorum nostrorum in Russia prefectus, νὰ ἀνακαινίσει τὴν ἐκκλησία καὶ νὰ βάλει δύο καμπάνες στὸν ἤδη κτισμένο πύργο. Ὁ Κορνιακτός, ἀπὸ Sosnycze τῆς Πολωνίας, 21 Ἰουν. 1600, γράφει σὲ πολωνικὴ γλῶσσα στὴν ἀδελφότητα καὶ στέλνει, μὲ τὸν ἀδελφὸ Λουκᾶ 100 ζολότια, ὑποσχόμενος ὅταν ἐπιστρέψει νὰ δώσει περισσότερα. Στὶς 20 Μαΐου τοῦ 1572 ὁ βασιλιὰς Σιγισμοῦνδος Β' τῆς Πολωνίας παραχώρησε στοὺς ὀρθοδόξους κατοίκους τῆς πόλεως τὰ ἴδια προνόμια ποὺ εἶχαν ἤδη οἱ καθολικοί, πράγμα ποὺ ἀναγνώρισε ἀργότερα μὲ νέα ἐπικύρωση ὁ βασιλιὰς Στέφανος. Στὶς 14 Φεβρ. 1585 οἱ ὀρθόδοξοι μεγιστάνες τῆς πόλεως καὶ τῶν γειτονικῶν ἐδαφῶν ζήτησαν ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Κιέβου νὰ μεριμνήσει γιὰ τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ κλήρου καὶ τὴ σωστὴ διοίκηση τῆς ἐκκλησίας. Στὶς 8 Νοεμβρίου 1585 ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος τοῦ Λβὼφ Γεδεὼν Βαλαβὰν προέτρεψε τοὺς μεγιστάνες καὶ τοὺς πιστοὺς νὰ μεριμνήσουν ὥστε νὰ πληρωθῆ τὸ χρέος τοῦ τυπογραφείου ποὺ εἶχε ἱδρύσει ὁ Ἰβὰν Fedorovič

καὶ εἶχε κατάσχει κάποιος Ἑβραῖος συμπολίτης τους. Αὐτὴ σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς ἦταν ἡ κατάσταση τῶν ὀρθοδόξων στὸ Λβὼφ καὶ ἡ δράση τῆς ἀδελφότητας[11], ὅταν στὰ τέλη τοῦ 1585 ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰωακεὶμ Ε' πηγαίνοντας πρὸς τὴ Μόσχα ἔφθασε στὴν πόλη αὐτή, ὅπου καὶ παρέμεινε ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1586[12]. Ἀπὸ τὴν 1η Ἰανουαρίου 1586 μὲ διάφορα γράμματά του[13] ἵδρυσε τὴν ὀρθόδοξη σταυροπηγιακὴ ἀδελφότητα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐνίσχυσε τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ναοῦ, τὴν ἵδρυση σχολείου καὶ τυπογραφείου, ἀφόρισε τοὺς δίγαμους κληρικοὺς καὶ τοὺς παραβάτες τῶν θείων νόμων, ἔψεξε τὶς συνήθειες μερικῶν κληρικῶν, ἐπικύρωσε τὰ δίκαια τῆς ἀδελφότητας ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου· τέλος, μὲ εἰσήγηση τοῦ πατριάρχη Ἰωακεὶμ ἡ ἀδελφότητα ἀπέστειλε γράμμα πρὸς τὸν πατριάρχη Θεόληπτο Κωνσταντινουπόλεως, στὸ ὁποῖο ἀνέφερε τὶς δυσχέρειες ποὺ ἀντιμετώπιζε καὶ ζητοῦσε τὴ βοήθειά του γιὰ τὴν περάτωση τοῦ ναοῦ, τὴν ἵδρυση σχολείου καὶ τυπογραφείου, καὶ ἔθετε γιὰ διασάφηση ὀκτὼ ἐρωτήματα πάνω στὴ χριστιανικὴ διδασκαλία[14].

Μέσα Μαΐου 1586 ὁ πατριάρχης Ἰωακεὶμ ἀναχώρησε ἀπὸ τὸ Λβώφ· δὲν ξέρουμε ἂν συναντήθηκε μὲ τὸν Ἀρσένιο καὶ τὸν Παΐσιο, ποὺ ἐπίσης μέσα Μαΐου ἔφθασαν ἐκεῖ. Μὲ συντομία περιγράφεται στὸν πρόλογο τῆς Γραμματικῆς τοῦ Ἀρσενίου ἡ δράση τοῦ πατριάρχη Ἰωακεὶμ καὶ τοῦ Ἀρσενίου στὸ Λβώφ[15]: «Τῇ δὲ εὐσπλαγχνία φιλαν(θρωπ)ίας θ(εο)ῦ, ἦλθεν ἁγιότατος πατρηάχης τῆς μεγάλης ἀντιοχείας κῦρ Ἰωακείμ, ἐπισκέψαι πάσαν ρῳσσίαν, ἔφθασεν εἰς θεοφύλακτον λεόπολιν, ἔτη θ(εο)ῦ γονίας αφπς, γενουαρίου. ὃς εἴδεν ὑστερούμενους ἑαυτῶν κοινοφελείαν, εὖσυμπάθη ξυνεβούλευσε τὰ τῶν δεόντων βέλτιστα εἶναι, καὶ ἃ ξυνοίσειν ἐλλομένοις πεπίστευκε. ἀδελφότης, χαλκογραφιον, καὶ παιδοτρίβιον. περὶ ὧν ἐγνώρισεν οἰκουμενικῷ πατράρχῃ. ἐν αὐτῷ δὲ τῷ χρόνῳ ἐξαρχικῶς ἦλθεν ἀπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ π(ατ)ριάρχου, ὁ πανιερότατος μητροπολίτης δημονίκου καὶ ἐλασσῶνος κῦρ Αρσένιος. ὃς ἤρξατο σπουδήν, ἔμεινε δύο χρόνους ἐν λεωπόλει διδάσκων τοὺς νέους».

Ἄγνωστο σὲ ποιόν ὀφείλεται ὁ πρόλογος τῆς Γραμματικῆς,

πάντως ὄχι στὸν Ἀρσένιο: ἀφ' ἑνὸς μὲν καὶ στὸν ἑλληνικὸ ἀλλὰ καὶ στὸν σλαβικὸ πρόλογο ἀποκαλεῖται «μητροπολίτης», ἐνῶ ὁ ἴδιος σημειώνεται παντοῦ ὡς «ἀρχιεπίσκοπος»· ἀφ' ἑτέρου δὲ στὸν σλαβικὸ πρόλογο γράφεται ὅτι ἔφθασε στὸ Λβὼφ τὸν Ἰούνιο, ἐνῶ ἤδη τὸν Μάιο ἐξέδωσε ἐκεῖ ἐξαρχικὸ γράμμα. Ὁ Dmitrievskij μάλιστα, ἀγνοώντας τὴν ὕπαρξη τοῦ γράμματος αὐτοῦ στὰ ἀρχεῖα τοῦ Λβώφ, ἐπανέλαβε, κατὰ τὸν σλαβικὸ πρόλογο, ὅτι ἔφθασε τὸν μήνα Ἰούνιο στὴν πόλη αὐτή[16].

Ὁ Ἀρσένιος, κατὰ τὸν βίο του, ὑπάκουσε ὄχι μὲ πολλὴ προθυμία στὶς παρακλήσεις τῶν κατοίκων τοῦ Λβὼφ κι ἔμεινε ἐκεῖ δύο χρόνια, ἀφοῦ πρῶτα ἀπέστειλε τὶς ἐλεημοσύνες τοῦ τσάρου καὶ τὶς δωρεές του στὸν πατριάρχη Θεόληπτο, μὲ τὸν Παΐσιο Δυρραχίου[17]. Πρὶν ὅμως ἀναχωρήσει ὁ Παΐσιος καὶ σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἄφιξή τους στὸ Λβώφ, συνυπέγραψε μὲ τὸν Ἀρσένιο τὸ ἐξαρχικὸ γράμμα. Τὸ γράμμα αὐτό, ἀπ' ὅσο μπορῶ νὰ ξέρω ἐκδεδομένο μόνο στὴ ρωσική του μετάφραση[18], ἔχει χρονολογία «Μάιος ἰνδικτιὼν ιδ'», ποὺ σημαίνει Μάιος 1586, εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Ἀρσενίου, καὶ μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Ἀρσενίου ἔχει ἰδιόχειρη ὑπογραφὴ τοῦ Παϊσίου. Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο σὲ αὐτοτελὲς φύλλο χαρτιοῦ στὴ μία ὄψη. Σὲ ἄλλο, αὐτοτελές, ἐπίσης φύλλο χαρτιοῦ εἶναι μεταφρασμένο τὸ ἴδιο κείμενο στὴν ἐκκλησιαστικὴ σλαβονικὴ (αὐτοψία, Μάιος 1999). Μ' αὐτὸ τὸ γράμμα οἱ δύο πατριαρχικοὶ ἔξαρχοι ἀπευθύνονται πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Γεδεὼν (Βαλαβὰν) καὶ ἐπικυρώνουν τὴν ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ ποὺ ἄδικα αὐτὸς εἶχε ἐπιβάλει στοὺς ἀδελφοὺς Γεώργιο καὶ Ἰωάννη συκοφαντημένους ἀπὸ τρίτους, καὶ ἀπαγορεύουν τὴν τοπικὴ συνήθεια νὰ προσκομίζονται στὴν ἐκκλησία γιὰ εὐλογία τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα τὰ φαγητὰ τοῦ ἑορταστικοῦ τραπεζιοῦ τῶν πιστῶν[19]. Εἶχαν προηγηθῆ δύο σχετικὰ γράμματα τοῦ ἐπισκόπου Γεδεών: τὸ ἕνα ἀπὸ 22 Μαρτίου 1586, μὲ τὸ ὁποῖο προτρέπει τοὺς πιστοὺς νὰ ἀποφεύγουν τοὺς «αἱρετικοὺς» ποὺ ἀρνοῦνται νὰ καθαγιάζουν τὰ βρώσιμα τοῦ Πάσχα[20]· καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ 30 Ἀπριλίου 1586, μὲ τὸ ὁποῖο ἀφορίζει τοὺς ἀδελφοὺς Γεώργιο καὶ Ἰωάννη ὡς σπορεῖς αἱρέσεων καὶ ἐρίδων[21]. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ τονίσουμε ὅτι ὁ Γεδεὼν Βαλαβάν,

ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ ὁρισμένες ἐπιστολὲς τοῦ Μελετίου Πηγᾶ[22], συχνὰ ἀντιδικοῦσε μὲ ἐπιφανεῖς πολίτες τοῦ Λβὼφ καὶ μὲ τὴν ἀδελφότητα, γιατὶ δὲν ἀνεχόταν τὶς παρεμβάσεις τους στὶς ὑποθέσεις τῆς ἐκκλησίας· μάλιστα ὁ Γεδεὼν προσχώρησε στὴν οὐνία μὲ τὴ σύνοδο τῆς Βρέστης τοῦ 1596, ἀλλὰ ἀργότερα ἀποσύρθηκε[23]. Παρὰ τὸ ὅτι, λοιπόν, ὁ Γεδεὼν εἶχε λάβει ἀντίθετη θέση πρὸς ὅσα τονίζουν οἱ δύο πατριαρχικοὶ ἔξαρχοι στὸ γράμμα τους, πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι τὸ ἐξαρχικὸ γράμμα ἀπευθύνεται στὸν Γεδεὼν σὰν νὰ ἦταν ἀμέτοχος στὰ δύο θέματα ποὺ θίγουν.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐγγράφου τους ὁ Ἀρσένιος καὶ ὁ Παΐσιος τονίζουν τὴν ἰδιότητά τους ὡς πατριαρχικῶν ἐξάρχων, «καθὼς διαλαμβάνῃ ἡ τιμία αὐτοῦ πατριαρχικὴ γραφή», γράμμα δηλ. τοῦ πατριάρχη Θεολήπτου δηλωτικὸ καὶ συστατικὸ τῆς ἀποστολῆς τους. Κατόπιν ὑποστηρίζουν τοὺς δύο αὐταδέλφους «Γεώργιον καὶ Ἰωάννην, εὐλαβεῖς καὶ τὸν Θεὸν φοβουμένους καὶ ἔχοντας θεῖον ζῆλον πρὸς τὴν εὔτακτον συνήθειαν τῆς ἐκκλησίας» καὶ θεωροῦν ὅτι ἄδικα τοὺς διέβαλαν στὸν Γεδεὼν ὡς «ἀπειθεῖς τῆς θεοφιλείας του καὶ καταλάλους τῶν ἱερέων». Ἡ τελευταία φράση ἴσως ὑπονοεῖ τὶς προσπάθειες ποὺ γίνονταν γιὰ τὴν ἀνύψωση τοῦ ἐπιπέδου τοῦ κλήρου, κάτι ποὺ ὁ Γεδεὼν εὔκολα μποροῦσε νὰ χαρακτηρίσει ὡς καταλαλιὰ κατὰ τῶν ἱερέων[24]. Ἀκόμη, οἱ πατριαρχικοὶ ἔξαρχοι ἐπικρίνουν τὴ συνήθεια νὰ προσκομίζονται «τῇ λαμπροφόρῳ ἡμέρᾳ τῆς Χριστοῦ ἀναστάσεως εἰς τὴν ἐκκλησίαν Χριστοῦ οἴεια κρέη ὀπτά, καὶ ψωμία καὶ ἄλλα τινὰ βρώματα», τὰ ὁποῖα εὐλογοῦσαν οἱ ἱερεῖς καὶ «μετ' εὐλαβείας» τὰ ἔπαιρναν οἱ πιστοὶ καὶ τὰ ἔτρωγαν «λέγοντες αὐτὰ πάσχα Κυρίου πάσχα»[25]. Αὐτὴ τὴ συνήθεια τὴ θεωροῦν ἀπαγορευμένη, γιατὶ εἶναι ἄγνωστη καὶ στὴ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία καὶ σ' ὅλες τὶς Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης. Ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ Γεδεὼν θεωροῦσε κανονικὴ τὴ συνήθεια κατὰ τὴν ὁποία «ἐν ἡμέρᾳ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ κομίζουσι εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἁγιάζειν τὰ βρώματα ἢ κόλατζον ἢ πάσχα ἢ ἀμνόν», σύμφωνα μὲ τὸ δικό του γράμμα[26]. Πέρα ἀπὸ τὸ ποιά θέση μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ὀρθή[27], εἶναι φανερὴ ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀρσενίου καὶ τοῦ

Παϊσίου νὰ ὑποστηρίξουν τοὺς λαϊκούς, ποὺ ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν «εὔτακτον συνήθειαν τῆς ἐκκλησίας» ἀναμιγνύονταν στὶς ὑποθέσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης, προσπάθεια ποὺ ἐναρμονίζεται μὲ τὸ πνεῦμα τῶν ἀνατολικῶν πατριαρχῶν νὰ στηρίξουν τὶς ὀρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ νὰ τὶς προστατέψουν, κάνοντάς τες σταυροπήγια, ἀπὸ τὶς διαθέσεις τῶν τοπικῶν ἐπισκόπων.

Τὸ 1923 ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος δημοσίευσε τὸ κείμενο μιᾶς πρότασης προγράμματος διδασκαλίας πρὸς τὴν ἀδελφότητα τοῦ Λβὼφ ἐκ μέρους κάποιου ἀνώνυμου διδασκάλου[28]. Εὔστοχα ὁ Παπαδόπουλος διατύπωσε τὴν εἰκασία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἀρσένιο Ἐλασσόνος. Τὸ κείμενο αὐτὸ σώθηκε στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Λβώφ, ὅπου καὶ σήμερα ὑπάρχει, ὅπως σχετικῶς σημείωσε ὁ B. Fonkič, τονίζοντας ὅτι πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο τοῦ Ἀρσενίου Ἐλασσόνος[29]. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ καὶ ἀπὸ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα, ὅπως διαπίστωσα ἀπὸ φωτογραφίες καὶ ἐξ αὐτοψίας (Μάιος 1999) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα ποὺ ὁδήγησαν τὸν Παπαδόπουλο στὴν εἰκασία ποὺ προαναφέραμε[30]. Τὸ κείμενο, ὅπως τὸ δημοσίευσε ὁ Παπαδόπουλος, ἔχει ἀρκετὰ λάθη καὶ παραλείψεις, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἐκδίδω κριτικὰ στὸ Μέρος Γ', ἀρ. Α2.

Τὰ ὀρθόδοξα σχολεῖα στὴ Μικρορωσία, ὅπως εἴπαμε, ὀργανώθηκαν συστηματικὰ ὕστερα ἀπὸ ἀνάλογες ἐπιτυχημένες προσπάθειες καθολικῶν καὶ προτεσταντῶν[31]. Ὁ πρίγκιπας Κωνσταντῖνος Ostrožskij ἀπὸ τὸ 1572 πρωτοστάτησε στὴν ἵδρυση ὀρθόδοξων σχολείων σὲ διάφορες οὐκρανικὲς πόλεις, σημαντικότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν τῆς πόλης Ostrog, Ὀστροβίας ἢ Ὀστρόβου στὶς ἑλληνικὲς πηγές, ποὺ ξεπέρασε τὸ ἐπίπεδο μαθημάτων τῆς «ἐγκυκλίου παιδεύσεως»[32]. Σπουδαιότερη ὅμως καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἦταν ἡ δράση τῶν ἀδελφοτήτων[33], καὶ πρώτης ἀπ' αὐτὲς τῆς ἀδελφότητας τοῦ Λβώφ. Στὶς 1 (ἢ 11) Ἰανουαρίου τοῦ 1586 ἡ σταυροπηγιακὴ ἀδελφότητα τοῦ Λβὼφ συνέταξε κανονισμὸ λειτουργίας σχολείου, στὸν ὁποῖο περιγράφονταν οἱ σπουδὲς καὶ ἡ ἐκπαίδευση τῶν μαθητῶν[34]. Στὶς ἑλληνικὲς πηγὲς τὸ σχολεῖο ὀνομάζεται «διδασκαλεῖον» ἢ «σπουδαστήριον» ἢ «σχολεῖον», καὶ εἶχε μαθήματα ἐπιπέδου «ἐγ-

κυκλίου παιδεύσεως». Αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο σχολεῖο ὀρθόδοξων ἀδελφοτήτων στὶς χῶρες αὐτές, καὶ σύντομα τὸ μιμήθηκαν ἀδελφότητες καὶ ἄλλων πόλεων.

Τὸ σημαντικότερο πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπιζαν τὰ σχολεῖα αὐτὰ ἦταν ἡ ἐξεύρεση κατάλληλων διδασκάλων[35]. Φαίνεται ὅτι ὅταν ὁ Ἀρσένιος ἔφθασε στὸ Λβώφ, οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι - καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ οἱ Γεώργιος καὶ Ἰωάννης- ζήτησαν τὰ φῶτα του ὡς πατριαρχικοῦ ἐξάρχου, καὶ ὁ Ἀρσένιος ἀνταποκρίθηκε ἄμεσα, παίρνοντας συγκεκριμένη θέση, ὅπως εἴδαμε στὸ προηγούμενο ἐξαρχικὸ γράμμα. Τὸν θεώρησαν λοιπὸν πρόσωπο ἱκανὸ νὰ μείνει στὴν πόλη τους, «εἰς εὐλογίαν αὐτῶν καὶ ἐπίσκεψιν, οἱ γὰρ ἐνοικοῦντες ἐκεῖσε οἱ πλεῖστοι ὑπῆρχον λατῖνοι», καθὼς διαβάζουμε στὸν βίο του[36]. Τοῦ ζήτησαν ἐπίσης νὰ διδάξει στὸ διδασκαλεῖο της ἀδελφότητας καὶ νὰ τοὺς ἐκθέσει πῶς βλέπει τὴ λειτουργία καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἑνὸς τέτοιου σχολείου: ὁ Ἀρσένιος τοὺς ἀπάντησε ἐγγράφως, ἀλλὰ ὡς ἰδιώτης αὐτὴ τὴ φορὰ καὶ ὄχι ὡς ἔξαρχος πατριαρχικός, σὲ αὐτόγραφο ἀνυπόγραφο σημείωμά του.

Τὸ σημείωμα ἔχει γραφῆ χωρὶς παραγράφους, στὸ recto καὶ verso τοῦ πρώτου φύλλου ἑνὸς δίφυλλου χαρτιοῦ. Ἀρχίζει μὲ τὸ συνηθισμένο ἀπόφθεγμα «ἀρχὴ σοφίας φόβος Θεοῦ καὶ ἡ τοῦ θανάτου μελέτη»[37]. Ἔπειτα ὁ Ἀρσένιος ἐξηγεῖ γιατὶ συνέταξε τὸ σημείωμα αὐτό: οἱ «ἐν Λεοπόλει ἄρχοντες» κινούμενοι ἀπὸ θεῖο ζῆλο ἀγάπησαν τὴ σοφία, γι' αὐτὸ καὶ ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἂν καὶ ἡ φυσικὴ (=μητρική) τους γλώσσα εἶναι ἡ «σλοβαϊκή». Οἰκοδόμησαν λοιπὸν διδασκαλεῖο καὶ θέλουν νὰ κάμουν ἀρχὴ τῶν μαθημάτων. Ὅλοι μὲ προθυμία θέλουν νὰ ἀκούσουν τοὺς παιδευτικοὺς στόχους τοῦ σχολείου, τὸ πρόγραμμα διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς καὶ ποιός θὰ εἶναι ὁ καρπὸς τῆς προσπάθειας τῶν μαθητῶν[38]. Μὲ σεμνότητα ὁ Ἀρσένιος τονίζει ὅτι ἀπαντᾶ σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα διδάχθηκε ἀπὸ τοὺς διδασκάλους του: «τοῦ τε σοφωτάτου κυροῦ Δαμασκηνοῦ, τοῦ χρηματίσαντος μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, καὶ παρὰ τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Ματθαίου, ἀνδρῶν ἐνάρετων καὶ ὀρθοδόξων, καὶ παρὰ τῆς καθολικῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης

Ἐκκλησίας, ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Ἱερεμίου»[39]. Μὲ αὐτὰ τὰ λόγια προσδίδεται βέβαια καὶ κύρος πρὸς τὶς συγκεκριμένες θέσεις ποὺ παραθέτει ὁ Ἀρσένιος, ἰδίως μὲ τὶς φράσεις «[...] καὶ ὀρθοδόξων, καὶ παρὰ τῆς καθολικῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας»[40]. Στὴν ἑπομένη παράγραφο ἀναφέρει ἐπιγραμματικὰ τοὺς τρεῖς ἀντικειμενικοὺς στόχους τῆς διδασκαλίας: πρῶτα ἡ ἀπόκτηση τῆς «ἄνω φιλοσοφίας», δηλ. τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ καὶ ὁ Χριστὸς εἶπε νὰ ζητοῦμε πρῶτα τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ καὶ τότε θὰ ἀποκτήσουμε ὅλα τὰ ἄλλα (Ματθ. 6.33)· ἔτσι λοιπὸν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, εἶναι ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ ποὺ πρέπει νὰ ἔχουμε μέσα μας, εἶναι ἡ ἄνω φιλοσοφία. Δεύτερο, νὰ ἔχουν τὴν ἁρμόζουσα ἀγάπη καὶ εὐλάβεια πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ ὅλους τοὺς μεγαλυτέρους καὶ ἀδελφοὺς χριστιανούς[41]. Τρίτη ἔρχεται ἡ μελέτη τῶν Ἑλληνικῶν[42]. Ἀκολουθεῖ παραίνεση πρὸς τοὺς γονεῖς νὰ στέλνουν πρόθυμα τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας, ὅπως τὸ παραθέτει ὁ Ἀρσένιος[43]. Τὰ μαθήματα γίνονται ἐπὶ ἕξι μέρες τὴν ἑβδομάδα, πλὴν Κυριακῆς, καὶ διαρκοῦν ἀπὸ τὸ πρωὶ ὡς τὶς 5 τὸ ἀπόγευμα. Δὲν εἶναι σαφὲς ποιά ὥρα ἀρχίζουν τὸ πρωί, ἐνῶ ὡς ὅριο μεταξὺ πρωινῶν καὶ ἀπογευματινῶν ὡρῶν τοποθετεῖται ἡ ἐνάτη ὥρα (=3 μ.μ.). Φυσικὰ θὰ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε ὅτι ὑπῆρχαν καὶ διαλείμματα καὶ διακοπὴ γιὰ μεσημβρινὸ φαγητό. Τὸ πρωινὸ πρόγραμμα ἀπὸ Δευτέρα ὡς καὶ Παρασκευὴ ἦταν τὸ ἴδιο: ὁ Ἀρσένιος παρέδιδε τὰ μαθήματα, τῆς «ἐγκυκλίου παιδεύσεως» μᾶλλον, «οἱονδήποτε μάθημά ἐστιν αὐτῶν ἐπιδεχόμενον»[44], ὅπως λέει ὁ ἴδιος, ἐνώπιον ὅλων τῶν μαθητῶν, ἐπὶ δύο ὧρες· κατόπιν οἱ μαθητὲς χωρίζονται σὲ τάξεις, προφανῶς κατὰ τὴν ἡλικία καὶ τὶς γνώσεις τους, καὶ τοὺς διδάσκουν οἱ «πρωτόσχολοι»[45], οἱ μεγάλοι δηλαδὴ καὶ καλοὶ μαθητές, ἐμπεδώνοντας τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀρσενίου μέχρι τὶς 3 μ.μ. Τὸ Σάββατο τὸ πρωὶ οἱ μαθητὲς πρέπει νὰ ξέρουν «κτήθου»[46] τὰ μαθήματα ὅλης τῆς ἑβδομάδας· κατόπιν δίδονται θέματα[47], κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν ὁποίων οἱ μαθητὲς διορθώνουν τὰ σφάλματα τῶν «ἀντιστοίχων» συμμαθητῶν τους· ὅλο τὸ ὑπόλοιπο τοῦ Σαββάτου

οἱ μαθητὲς γράφουν καὶ μεταγλωττίζουν τὸ θέμα στὴν ἑλληνική. Τὸ ἀπόγευμα[48] τῆς Δευτέρας ὁ Ἀρσένιος διορθώνει τὰ θέματα. Τὰ ἀπογεύματα Τρίτης, Τετάρτης καὶ Πέμπτης εἶναι ἀφιερωμένα στὴ διδασκαλία τῆς τεχνολογίας[49] καὶ «ἑτέρων εὐχρήστων, οἷα ὁ καιρὸς δώσει, ὥρας δύο». Τὸ ἀπόγευμα τῆς Παρασκευῆς εἶναι ἀφιερωμένο στὸ συντακτικό.

Δὲν θὰ πρέπει βέβαια νὰ ξεχνᾶμε ὅτι τὸ σχολεῖο αὐτὸ ἦταν σὲ ξένο ἔδαφος καὶ ὅτι οἱ περισσότεροι μαθητὲς δὲν εἶχαν μητρικὴ γλώσσα τὴν ἑλληνική· αὐτὸ ὅμως σημαίνει ἁπλῶς ὅτι ἡ ἑλληνικὴ διδασκόταν ἀπὸ τὰ στοιχειώδη τῆς γραμματικῆς καὶ μὲ πιὸ βραδὺ ρυθμό. Ἴσως γι' αὐτὸ ὁ Ἀρσένιος διατυπώνει ἀόριστα ὅτι θὰ διδάξει τοὺς μαθητὲς «οἱονδήποτε μάθημά ἐστιν αὐτῶν ἐπιδεχόμενον». Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος δὲν θὰ γνώριζε ἀκόμα τὴν οὐκρανικὴ γλώσσα. Ὅμως εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ πρόγραμμα ποὺ παρουσίασε δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ πρόγραμμα ποὺ εἶχε παρακολουθήσει ὅταν κι αὐτὸς ἦταν μαθητής: ὁ ἴδιος, αὐτὸ τονίζει, «οὕτως οὖν, ὡς παρὰ τῶν ἡμετέρων διδασκάλων ἐδιδάχθην καὶ φθέγγομαι». Εἴδαμε ποιοί ἤτανε οἱ διδάσκαλοί του στὰ Τρίκαλα, σὲ σχολεῖο ἐγκυκλίου παιδεύσεως[50], καὶ ὅτι θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀκούσει μαθήματα ἀνώτερα στὴ Μεγάλη Ἐκκλησία, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ τοὺς λογίους τοῦ κύκλου τοῦ Ἱερεμία στὸ πατριαρχεῖο.

Βρισκόμαστε λοιπὸν μπροστὰ σὲ μιὰ πολύτιμη, μοναδικὴ πληροφορία γιὰ τὸ «ὡρολόγιο πρόγραμμα» ἑνὸς μέσου σχολείου, ἑκατὸν τριάντα τρία χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση τοῦ 1453. Τὸ πράγμα ἀποκτᾶ μεγαλύτερη σημασία, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ τίποτε δὲν εἶχε ἀλλάξει ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια ἴσαμε τότε στὸν τουρκοκρατούμενο ἑλληνισμό· ἀλλὰ καὶ στὰ βυζαντινὰ χρόνια ξέρουμε ὅτι ἡ «ἐγκύκλιος παίδευσις» παρέμεινε ὅμοια ὡς πρὸς τὶς μεθόδους διδασκαλίας καὶ τὰ διδασκόμενα μαθήματα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τοὺς πρωτοσχόλους μποροῦμε νὰ τοὺς δοῦμε ἀπὸ πολὺ παλιά, στὸν δωδέκατο καὶ στὸν δέκατο ἀκόμα αἰώνα, τοὺς γνωστοὺς «ἐκκρίτους» τοῦ ἀνώνυμου διδασκάλου-ἐπιστολογράφου[51].

Ὁ Ἀρσένιος, τερματίζοντας τὸ σημείωμα-πρόγραμμα λειτουρ-

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΟΥ ΛΒΩΦ

ΔΕΥΤΕΡΑ	ΤΡΙΤΗ-ΠΕΜΠΤΗ	ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ	ΣΑΒΒΑΤΟ
Ἀρσένιος —ὧρες 2— συνδιδασκαλία «ἐγὼ δὲ ἀόκνως ὀφείλω διδάσκειν αὐτοὺς ἀπαραιτήτως δύο ὥρας τὸ ταχὺ οἱονδήποτε μάθημά ἐστιν αὐτῶν ἐπιδεχόμενον» πρωτόσχολοι —«ἄχρι ἐννάτης ὥρας»— «κατὰ τάξιν» «ἀφ' οὗ δὲ διδάξω αὐτούς, πρωτόσχολοι κατὰ τάξιν ἐπιδέξονται, διδάσκοντες αὐτοὺς τὰ παρ' ἡμῶν λεγόμενα μετὰ φόβου καὶ εὐλαβείας ἄχρι ἐννάτης ὥρας. Ὀφείλει δὲ καὶ οἱ παῖδες ἔχειν πρὸς τοὺς πρωτοσχόλους φόβον οὐκ ὀλίγον καὶ εὐλάβειαν»	[ὅπως τὸ πρωὶ τῆς Δευτέρας]	[ὅπως τὸ πρωὶ τῆς Δευτέρας]	Ἀρσένιος ἐπανάληψη «ἐν δὲ τῷ τοῦ Σαββάτου ταχεῖ λέγειν τὰ τῆς ὅλης ἑβδομάδος κτήματα» Ἀρσένιος ἀλληλοδιδασκαλία θεματογραφίας «καὶ πληρωθέντων τῶν μαθημάτων δίδειν αὐτοῖς καθ' ἕκαστον Σάββατον θέματα καὶ διορθώνειν τὰ τῶν ἀντιστοίχων σφάλματα» «καὶ ἐν ὅλῳ τῷ Σαββάτῳ οἱ παῖδες νὰ γράφωσι καὶ νὰ μεταγλωττίζωσι τὸ θέμα εἰς τὴν ἑλληνικήν»
«ὧρα ἐνάτη»			Ἀρσένιος συνταακτικὸ «ἐν δὲ τῇ Παρασκευῇ μετὰ τὴν ἐνάτην λέγειν οἱ μαθηταὶ τὰ τῆς ἑβδομάδος ὅλα μαθήματα τὴν σύνταξιν»
Ἀρσένιος διόρθωση θεμάτων «τῇ δὲ Δευτέρᾳ μετὰ τὴν ἐνάτην νὰ διορθώνω τὰ θέματα»	Ἀρσένιος γραμματικὴ «μετὰ δὲ τὴν ἐνάτην κατὰ τὸ εἰωθὸς τεχνολογίαν ποιήσομεν καὶ ἕτερα εὔχρηστα, οἷα ὁ καιρὸς δώσῃ, ὥρας δύο»		

γίας τοῦ σχολείου, τόνισε ὅτι ὅσα ἐξέθεσε προέρχονται ἀπὸ τὴν προσωπική του ἐμπειρία, τῆς μαθητείας του κοντὰ σὲ συγκεκριμένους διδασκάλους σὲ ἄλλο χῶρο· ἀναγνωρίζοντας ἴσως ὅτι θὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ διατυπώσουν καὶ οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες τὴ δική τους ἐμπειρία καὶ ἰδέες, κλείνει τὸ κείμενό του μὲ τὶς φράσεις «ὑμεῖς δὲ πάλιν λέξατε οἷον βούλεσθε, ἵνα τὸ εὐάρεστον γενῇ, Θεοῦ βοηθοῦντος». Ὅπως εἴδαμε στὸν πρόλογο τῆς Γραμματικῆς, ὁ Ἀρσένιος ἔμεινε στὸ Λβὼφ διδάσκοντας τοὺς νέους ἐπὶ δύο χρόνια, ὡς δηλαδὴ τὸν Μάιο τοῦ 1588 ποὺ ἔφυγε ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ νὰ συνοδεύσει τὸν πατριάρχη Ἱερεμία τὸν Β′ στὸ ταξίδι του πρὸς τὴ Μόσχα· στὸν συναξαριακὸ βίο τοῦ Ἀρσενίου ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ὁ Ἀρσένιος ἔμεινε δύο χρόνια στὸ Λβώφ, ἀλλὰ δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸ διδασκαλικό του ἔργο[52].

Δὲν ἔχουμε ἄλλες εἰδήσεις γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀρσενίου στὸ Λβώφ, ὅμως γνωρίζουμε τὴ Γραμματική του ποὺ ἐκδόθηκε δίγλωσση τὸ 1591[53]· ἔχει ἤδη ἐπισημανθῆ ὅτι κύρια πηγή της ὑπῆρξε ἡ Γραμματικὴ τοῦ Κ. Λασκάρεως *«Περὶ τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν»*, καὶ ὅτι εἶχε τὴν ἴδια πλατειὰ διάδοση στὶς περιοχὲς αὐτὲς καὶ στὴ Ρωσία[54]. Ἡ ἔκδοση τῆς Γραμματικῆς ἔγινε χωρὶς τὴν παρουσία τοῦ Ἀρσενίου, ἀπὸ δικό του προφανῶς πρωτότυπο, ἀφοῦ στὸ τέλος της ἔχει καὶ τὸ μονόγραμμά του[55]. Πάντως ὁ Ἀρσένιος ἀπέφυγε νὰ θέσει τὸ ὄνομά του στὴν προμετωπίδα, προφανῶς γιατὶ ἡ Γραμματική του δὲν διεκδικοῦσε καμιὰ πρωτοτυπία[56]. Διαθέτουμε λοιπὸν τὸ ἐγχειρίδιο τῆς Γραμματικῆς ποὺ δίδασκε ὁ Ἀρσένιος στὸ Λβώφ.

Οἱ σχέσεις τοῦ Ἀρσενίου μὲ τὴν ἀδελφότητα τοῦ Λβὼφ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἁρμονικές: δὲν ἔχουμε μαρτυρία περὶ τοῦ ἀντιθέτου[57], ἐνῶ στὸν πρόλογο τῆς Γραμματικῆς φαίνεται ἡ ἐκτίμηση τῆς ἀδελφότητας πρὸς τὸ πρόσωπό του. Ταυτόχρονα ὅμως οἱ σχέσεις τῆς ἀδελφότητας μὲ τὸν ἐπίσκοπο Γεδεὼν Βαλαβὰν γνώριζαν νέες διακυμάνσεις[58]: ἐνῶ στὰ τέλη τοῦ 1586 καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1587 ὁ Γεδεὼν μὲ γράμματά του προέτρεπε νὰ ἐνισχυθῆ ἡ ἀδελφότητα στὴν περάτωση τῆς ἐκκλησίας, τοῦ νοσοκομείου καὶ τοῦ τυπογραφείου[59], στὰ τέλη τοῦ 1587 εἶχε στραφῆ κατὰ τῆς ἀδελφότητας, ὥστε νὰ προκαλέσει γράμμα τοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Β′ ἐναντίον του καὶ ὑπὲρ τῆς ἀδελφότητας[60]· θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ προτροπὴ πρὸς τὴν ἀδελφότητα νὰ ἀποταθῆ στὸν πατριάρχη Ἱερεμία ὀφειλόταν στὸν Ἀρσένιο, ποὺ γνώριζε τὸν ζῆλο τοῦ πατριάρχη γιὰ τὴν ἀνύψωση τῆς παιδείας. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ γράμμα τοῦ Ἱερεμία τὸν Ἰούνιο τοῦ 1588, ποὺ γράφτηκε στὴ Βίλνα, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ πατριάρχης στρέφεται καὶ πάλι κατὰ τοῦ Γεδεὼν ποὺ παράνομα οἰκειοποιήθηκε ἕνα μοναστήρι[61]: ὁ πατριάρχης βρισκόταν καθ' ὁδὸν πρὸς Μόσχα, ἀλλὰ δὲν πέρασε ἀπὸ τὸ Λβώφ, ἐνῶ ὁ Ἀρσένιος ἔσπευσε νὰ τὸν συναντήσει καὶ ἀκολουθήσει· ἡ περίπτωση τῆς ὑφαρπαγῆς τοῦ μοναστηριοῦ θὰ πρέπει νὰ ἀνακοινώθηκε στὸν πατριάρχη ἀπὸ τὸν Ἀρσένιο, ποὺ γνώριζε τὰ καθέκαστα καὶ συνυπέγραψε μὲ τὸν Ἱερόθεο Μονεμβασίας τὸ σχετικὸ πατριαρχικὸ γράμμα. Τουλάχιστον λοιπὸν πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἀρσένιος στάθηκε μὲ τὸ μέρος τῆς ἀδελφότητας στὶς ἀντιδικίες της μὲ τὸν ἐπίσκοπο Γεδεών. Τέλος, ὅταν ὁ πατριάρχης Ἰωακεὶμ Ἀντιοχείας ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1586, πληροφόρησε τὸν πατριάρχη Ἱερεμία γιὰ τὴν ἀνακήρυξη ἀπ' αὐτὸν τῆς ἀδελφότητας τοῦ Λβὼφ σὲ σταυροπήγιο καὶ προκάλεσε τὴν ἔκδοση σιγιλλίου, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας ἐπικυρώνει τὴν ἀνακήρυξη σὲ σταυροπήγιο καὶ συγχαίρει τὴν ἀδελφότητα γιὰ τὴν ἵδρυση τυπογραφείου καὶ σχολείου[62].

Εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν βρωσίμων τοῦ Πάσχα, ὁ Ἀρσένιος εἶχε ἔρθει σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Γεδεών, ὅπως εἴδαμε· πάντως δὲν φαίνεται ὅτι ὁ Γεδεὼν ἄλλαξε τὴ γνώμη του ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό, γιατὶ σὲ γράμμα του σχετικό, τὴν 1η Ἀπριλίου 1588, τονίζει μὲ ἀγανάκτηση ὅτι αὐτὸ τὸ ἀρχαῖο ἔθιμο πρέπει νὰ διατηρηθῆ[63].

1. Βλ. τὶς δύο τελευταῖες παραγράφους τῆς § 4 τοῦ Κεφαλαίου Β′.
2. Dmitrievskij, σσ. 11, 203.
3. Βλ. Péchayre, «Les archevêques d' Ochrida...», *Échos d' Orient* 36 (1937) 407, καὶ τοῦ ἴδιου, «La succession épiscopale d' Ochrida...», *Échos d' Orient* 38 (1939) 41.

4. Ἐξέδωσε συγχωρητικὸ γράμμα γιὰ τὸν ἱερέα Ἠσαΐα, βλ. Milkowicz, *Monumenta*, σ. 867, ἀρ. DVI.

5. Péchayre, «La succession...», ὅ.π., σ. 42. Περὶ Γαβριὴλ βλ. καὶ Otto Kresten, «Ein Empfehlungsschreiben des Erzbischofs Gabriel von Achrida für Leontios Eustratios Philoponos an Martin Crusius (Vind. Suppl. Gr. 172)», *RSBN 6-7* (1969-1970) 93-125· πρβλ. καὶ N.B. Τωμαδάκη, «Μητροφάνης Θεσσαλονίκης...», *ΕΕΒΣ* 44 (1979-1980) 131-132.

6. Dmitrievskij, σ. 12 σημ. 1.

7. Πρβλ. Medlin-Patrinelis, σσ. 109-110.

8. Πρβλ. *Ukraine. A Concise Encyclopaedia...*, ὅ.π., σσ. 303-304.

9. Στὸ ἴδιο, σσ. 304-306.

10.Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπικαλούμαστε στὴ συνέχεια προέρχονται ἀπὸ τὸν Milkowicz, *Monumenta*, καὶ εἶναι κατὰ σειρὰ οἱ ἀριθμοὶ ἐγγράφων IX (πρώτη μνεία γιὰ ἵδρυση νέας ἐκκλησίας), LIV (20 Μαΐου 1572), LXXV (14 Φεβρ. 1585), LXXIX (8 Νοεμ. 1585). Βλ. καὶ *Diplomata Statutaria a Patriarchis Orientalibus Confraternitati Stauropigianae Leopoliensi a. 1586-1592 data, cum aliis litteris coaevis et appendice*, Leopoli 1895, ὡς ἐπίσης καὶ *Jubilejnoje izdanije v pamjat' 300-letnjago osnovania Lwowskogo stavropigijskogo Bratstva*, t.I, Lwow, Iždiveniem i tipom Stavropigijskogo Instituta, 1886.

11.Θὰ πρέπει καὶ ἐδῶ νὰ τονίσουμε τὴ σπουδαία θέση μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ποὺ κατεῖχαν οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τοῦ Λβώφ, καὶ κυρίως ὁ Κωνσταντῖνος Κορνιακτός: στὶς 28 Μαΐου τοῦ 1580 ὁ βασιλιὰς Στέφανος Μπατόρι τῆς Πολωνίας ἐξέδωσε ἔγγραφο ὑπὲρ τοῦ Κορνιακτοῦ, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν περίληψη τοῦ Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. LXV, ἔχει ὡς ἑξῆς: «Stephanus rex Poloniae ad petitionem Constantini Corniadi teloneorum in Russia praefecti magistratui leopoliensi inhibet, ne cives leopolienses ritus graeci in construendo campanili penes ecclesiam assumptionis b. Mariae virginis in platea ruthenica sitam impedire praesumat». Τὸ Corniadi ἀντὶ Corniacti θὰ προέρχεται ἀπὸ παρανάγνωση τῶν γραμμάτων ct.

12. Βλ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου, «Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰωακεὶμ Ε' ἐν Ρωσίᾳ», *ΕΕΒΣ* 9 (1932) 213-214. Medlin-Patrinelis, σ. 84.

13.Βλ. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. ἐγγράφων LXXX, LXXXI, LXXXII a-b, LXXXIII a, LXXXVIII.

14. Τὸ τελευταῖο ἐρώτημα ἔχει ὡς θέμα του ἕνα ἔθιμο τῶν αὐτοχθόνων νὰ πηγαίνουν στὴν ἐκκλησία ἀνήμερα τὸ Πάσχα διάφορα τρόφιμα γιὰ εὐλογία, ἔθιμο ποὺ οἱ Ἕλληνες ἔμποροι κάτοικοι τοῦ Λβὼφ θεωροῦσαν αἱρετικό· θὰ δοῦμε πιὸ κάτω ὅτι αὐτὸ δημιούργησε κάποια ἀντιδικία καὶ μεταξὺ τοῦ Ἀρσενίου καὶ τοῦ ὀρθόδοξου ἐπισκόπου τῆς πόλεως, Γεδεὼν Βαλαβάν. Βλ. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. LXXXVIII, σσ. 141-142.

15. Ἡ Γραμματικὴ τυπώθηκε τὸ 1591 στὸ τυπογραφεῖο τῆς ἀδελφότητας τοῦ Λβώφ· ὁ Πρόλογός της ἀναδημοσιεύεται στὸ Μέρος Γ', ἀρ. Β3.

16. Dmitrievskij, σ. 12 καὶ σημ. 2.

17. Dmitrievskij, σσ. 12, 203. Ὁ βίος του γράφει: «Αὐτὸς δὲ καὶ μὴ βουλόμενος, ἀκούσας τὰς δεήσεις αὐτῶν, πρῶτον ἀποστείλας τοῦ βασιλέως τὴν ἐλεημοσύνην καὶ τὰς δωρεὰς τῷ πατριάρχῃ Θεολήπτῳ, ἔμεινεν ἐκεῖσε χρόνους δύο».

18. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τῆς σύγχρονης μετάφρασής του στὰ ρωσικὰ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. DV, σσ. 865-866· ἡ πρώτη λέξη τῆς ὑπογραφῆς τοῦ Παϊσίου «ταπεινὸς» παρανοήθηκε στὴ ρωσικὴ μετάφραση καὶ ἀναγνώστηκε «Θεοφάνης». Τὸ αὐτόγραφο πρωτότυπο ἐπισήμανε ὁ Fonkič, *Svjazi*, σ. 57 σημ. 95, καὶ ὑπάρχει στὸ Κρατικὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ, οὐκρανικοῦ σήμερα, Λβώφ, f. 129, op. 1, No 77· φωτογραφία του δημοσίευσε ὁ ἴδιος στὴν ἐργασία του, «Grečeskie piscy epohi Vozroždenija. 3», *VVr* 42 (1981) 124-128. Ἀπὸ φωτογραφία ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ στείλει ὁ Fonkič καὶ ἐξ αὐτοψίας (Μάιος 1999) ἐκδίδω τὸ κείμενο στὸ Μέρος Γ', ἀρ. Α1.

19. Βλ. στὴν παραπάνω σημ. 14.

20. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. LXXXV, σσ. 135-136.

21. Στὸ ἴδιο, ἀρ. LXXXVI, σσ. 136-137.

22. Ὁ Πηγᾶς συνιστᾶ στὸν Γεδεὼν καὶ στὴν ἀδελφότητα νὰ εἰρηνεύουν μεταξύ τους, μὲ ἐπιστολές του πρὸς τοὺς «ἐν Λεοντοπόλει» ὀρθοδόξους καὶ πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Γεδεών· βλ. Μεθοδίου Ἀξώμης, *Μελετίου Πηγᾶ ἐπιστολαί*, σ. 203, ἀρ. ΡΞΗ', σ. 278, ἀρ. ΣΚΖ'.

23. O. Halecki, «From Florence to Brest...», Roma 1958, σσ. 232, 388. Πρβλ. καὶ P.B. Gams, *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae*, Regensburg 1873 (φωτομ. ἀνατ. Graz 1957), σ. 363.

24. Πιθανότατα οἱ δύο ἀδελφοὶ εἶχαν πρωτοστατήσει στὴν προσπάθεια ποὺ εἶχε ἀναλάβει ὁ πατριάρχης Ἰωακεὶμ γιὰ τὴν ἀνύψωση τῶν ἠθῶν τοῦ τοπικοῦ κλήρου· τὸ ἔγγραφο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Γεδεὼν τοὺς ἀφόρισε ἔχει χρονολογία 30 Ἀπριλίου 1586, λίγο πρὶν ἀναχωρήσει ὁ πατριάρχης Ἰωακεὶμ γιὰ τὴ Μόσχα.

25. Βλ. τὴν παραπάνω σημ. 14.

26. Βλ. τὴν παραπάνω σημ. 20. Ὁ Γεδεὼν στὴν ἀρχὴ τοῦ γράμματός του ἀναφέρει ὅτι τὸ θέμα ὑποκίνησαν «γείτονες τινὲς ἀνὰ μέσον ἡμῶν», ποὺ ὅπως εἴδαμε στὴ σημ. 14, εἶναι οἱ Ἕλληνες τοῦ Λβώφ.

27. Στὸ Εὐχολόγιο ὑπάρχουν εὐχὲς «εἰς τὸ εὐλογῆσαι ἐδέσματα κρεῶν τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ κυριακῇ τοῦ Πάσχα» καὶ «εἰς τὸ εὐλογῆσαι τυρὸν καὶ ᾠά», βλ. J. Goar, *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, Venetiis 1730 (φωτομ. ἀνατ. Graz 1960), σσ. 566-568. Τέτοιες εὐχὲς εἶναι ἀρκετὰ παλιές, βυζαντινές, (ἄρα καὶ τὸ σχετικὸ ἔθιμο), ἀφοῦ ὅπως διαπίστωσα περιέχονται στὸν κώδικα Γ.β.Χ.

τῆς Κρυπτοφέρρης (βλ. A. Rocchi, *Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculano*, Grottaferrata 1883, σ. 263): συγκεκριμένα, κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Rocchi, στὸ φ. 90 τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ τοῦ 10ου αἰώνα ὑπάρχουν «orationes tres ad benedicendas carnes, agnum, caseum et ova in Paschate». Πρβλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τόμ. Β' Ι, ἐν Ἀθήναις 1948, σσ. 10-11 καὶ τόμ. ζ', ἐν Ἀθήναις 1955, σσ. 160-161. Τὸ θέμα δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀπὸ λαογραφικὴ πλευρά.

28. Βλ. παραπάνω, Κεφ. Β', § 2, σημ. 41.

29. Fonkič, *Svjazi*, σ. 57 σημ. 95· τοῦ ἴδιου, «Grečeskie piscy...», ὅ.π., σ. 125. Τὸ αὐτόγραφο αὐτὸ ἔχει τὰ στοιχεῖα f. 129, op. 1, No 81.

30. Παρουσίαση καὶ ἀνάλυση τῶν στοιχείων αὐτῶν βλ. παραπάνω, στὸ Κεφ. Β', § 2.

31. Τελείως «ἀποστολική» καὶ ἀμέτοχη στὶς διεργασίες ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἕνωση τῆς συνόδου τῆς Βρέστης βλέπει τὴ δράση τῶν ἰησουϊτῶν στὴ Ρουθηνία, παρὰ καὶ τὶς ἀντίθετες μαρτυρίες τῶν ὀρθοδόξων, ὁ Jan Krajcar, «Jesuits and the Genesis of the Union of Brest», *OCP* 44 (1978) 131-153.

32. Medlin-Patrinelis, σσ. 102-103. *Ukraine. A Concise...*, ὅ.π., σ. 304.

33. E. Medynsky, *Bratskie skoly Ukrainy i Belorussii XV-XVII* vv., Moskva 1954. Ukraine. A Concise.., ὅ.π., σσ. 305-306.

34. Ꙗroslav Dm. Isaevič, *Bratstva ta ih rol' v rozvitku Ukrains'koi Kul'turi XVI-XVIII st.*, Kiev 1966, σσ. 129, 155. Στὰ Κρατικὰ Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Λβὼφ σώζονται σημαντικὰ ἔγγραφα τῆς ἀδελφότητας, στὰ ἑλληνικὰ συντεταγμένα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ καταστατικό της, ἐκδεδομένα σὲ κατὰ τὸ πλεῖστον ἄγνωστα στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία δημοσιεύματα, μὲ λάθη καὶ παραλείψεις, ἢ ἐν πολλοῖς ἀνέκδοτα.

35. Jan Krajcar, «Konstantin Basil Ostrožskij and Rome in 1582-1584», *OCP* 35 (1969) 203.

36. Dmitrievskij, σ. 12 σημ. 1.

37. Παρεμφερὴς ἀρχὴ πολλῶν παραινετικῶν ἀλφαβήτων, βλ. Ἀθανασίου Δ. Κομίνη, *Τὸ Βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί*, ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 44 σημ. 3.

38. Ἡ ἀπάντηση αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων ἀποτελεῖ πάραυτα ἕνα προσχέδιο κανονισμοῦ λειτουργίας τοῦ σχολείου· λίγο ἀργότερα ἀπέκτησε κανονισμὸ πλήρη, βλ. *Ukraine. A Concise...*, ὅ.π., σ. 304, ὅπου καὶ φωτογραφία τῆς πρώτης σελίδας τοῦ βιβλίου τοῦ κανονισμοῦ.

39. Τὴν παράγραφο αὐτὴ ἔχουμε ἀναλύσει στὸ Κεφ. Β', § 2.

40. Οἱ ὀρθόδοξοι Ρουθῆνοι ἦταν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ οὐδέποτε εἶχαν ἀμφισβητήσει τὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὴ Μεγάλη Ἐκκλησία· πρβλ. Medlin-Patrinelis, σσ. 79-80. Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαία ἡ παράθεση τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ἀπὸ τὸν Ἀρσένιο.

41. Οἱ παιδαγωγικοὶ αὐτοὶ στόχοι εἶχαν ἐνωρὶς γίνει δεκτοὶ ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, ἀφοῦ καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐπανειλημμένα εἶχε μιλήσει γιὰ τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν σεβασμὸ τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς. Στὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο συναντᾶμε σαφῶς διατυπωμένη τὴν παιδαγωγικὴ παραίνεση «Θεὸν φοβοῦ πρώτιστα καὶ γονεῖς τίμα» (*PG* 37, 917, 1577)· πρβλ. Κουκουλέ, ὅ.π., τόμ. Α' Ι, σ. 47.

42. Ὁ ἀρχικὸς αὐτὸς στόχος, ἡ ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς, ἦταν βέβαια κάτι ποὺ ἄμεσα ἐνδιέφερε τοὺς ὀρθοδόξους τοῦ Λβώφ· ἄλλωστε ἡ γραμματικὴ ἦταν ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ βάση τῆς διδασκαλίας στὴν ἐγκύκλιο ἐκπαίδευση. Βαθμιαῖα, καὶ ἂν βρισκόταν κατάλληλος διδάσκαλος, θὰ προχωροῦσαν στὴ διδασκαλία καὶ τῶν ἄλλων μαθημάτων, τῆς ρητορικῆς, διαλεκτικῆς καὶ τῆς τετρακτύος τῶν μαθημάτων, δηλαδὴ ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας ποὺ ἀποτελοῦν μέρος τῆς καθ' αὐτὸ φιλοσοφίας. Τὰ θέματα αὐτὰ θίγονται στὸν σλαβικὸ πρόλογο τῆς Γραμματικῆς τοῦ Ἀρσενίου, σ. 3. Βλέπουμε λοιπὸν ἕνα καθαρὰ βυζαντινὸ περιεχόμενο στὴ διδασκαλία, ἑκατὸν τριαντατρία χρόνια μετὰ τὴν Ἅλωση. Πρβλ. καὶ *Ukraine. A Concise...*, ὅ.π., σ. 305.

43. Ἡ μαρτυρία ποὺ βρίσκουμε ἐδῶ εἶναι μοναδική, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι δὲν ἔχουμε καμιὰ ἀπολύτως πληροφόρηση γιὰ τὸ ποιό ἦταν τὸ ἑβδομαδιαῖο ὡρολόγιο πρόγραμμα ἑνὸς βυζαντινοῦ σχολείου. Οὐσιαστικά, ὁ πρῶτος ποὺ ἀναζήτησε τὸ «πρόγραμμα» ἑνὸς μέσου σχολείου ἦταν ὁ Lemerle, μελετώντας μιὰ νέα πηγή, τὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀνώνυμου καθηγητῆ τοῦ 10ου αἰώνα· ὅμως καὶ πάλι δὲν μαθαίνουμε τίποτε νέο γιὰ τὸ «πρόγραμμα», ἁπλῶς παίρνουμε σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τοῦ σχολείου αὐτοῦ· βλ. Paul Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός*, μτφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα 1981, σ. 220 κεξ. Ἀκριβέστερο εἶναι τὸ σχετικὸ κεφάλαιο «Die innere Organisation einer Schule» τοῦ βιβλίου τοῦ P. Speck, *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel*, München 1974, σσ. 28-35. Θὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τοῦ σχολείου αὐτοῦ τοῦ 10ου αἰώνα ἦταν ἡ ἴδια μὲ τοῦ σχολείου τοῦ Ἀρσενίου, ἑξήμισυ αἰῶνες ἀργότερα!

44. Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν μαρτυριῶν γιὰ τὰ μαθήματα ποὺ διδάσκονταν στὴν ἐγκύκλιο παίδευση, μᾶς δίνει νὰ καταλάβουμε ὅτι διδασκόταν ἡ γραμματικὴ ὁπωσδήποτε, συχνὰ ἡ ρητορική, καὶ σπάνια, ἂν ὁ δάσκαλος ἦταν γνώστης, ἡ τετρακτὺς τῶν μαθημάτων. Ὁ Ἀρσένιος δίδαξε, στὰ δύο μόνο χρόνια ποὺ ἔμεινε στὸ Λβώφ, μόνο γραμματική, δηλαδὴ τυπολογία, ὀρθογραφία, προσῳδία, ἐτυμολογία καὶ συντακτικό, ὅπως διαβάζουμε στὸν σλαβικὸ πρόλογο τῆς Γραμματικῆς του, σ. 3. Τὸ θέμα παιδεία καὶ ἰδιαίτερα ἐγκύκλιος παίδευση στὸ Βυζάντιο δὲν ἔχει κλείσει: χρειάζεται πρῶτα ἀπ' ὅλα μιὰ συστηματικὴ ἀποδελτί-

ωση καὶ κριτικὴ τῶν πηγῶν κατ' αἰῶνες. Ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Κουκουλὲς προσέφερε πολὺ ὑλικὸ στὸν Α' τόμο τοῦ ἔργου του *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς* ποὺ δυστυχῶς ἡ νεώτερη ἔρευνα δὲν ἀξιοποίησε.

45. Ὁ Lemerle, ὅ.π., σσ. 224-226, ἀνέλυσε τὸν ὅμοιο θεσμὸ τῶν «ἐκκρίτων» ἢ «ἐπιστατούντων» μαθητῶν τοῦ σχολείου τοῦ ἀνώνυμου καθηγητῆ μὲ τρόπο ποὺ νὰ σχηματίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ ζήτημα γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ γνωστό. Δὲν δίνει καμιὰ βιβλιογραφικὴ παραπομπή, ἐνῶ πρόχειρα μποροῦμε νὰ παραπέμψουμε στὸν Κουκουλέ, ὅ.π., τόμ. Α' Ι, σ. 57, ὅπου καὶ συναντᾶμε ἀκριβῶς τὸν ὅρο «πρωτόσχολος».

46. Ἀπόδειξη τοῦ ὅτι κατεῖχε τὸ μάθημα ὁ μαθητὴς ἦταν ἡ *ἐκ στήθους* ἀπαγγελία, πρβλ. Κουκουλέ, ὅ.π., σσ. 70-71.

47. Σαφῆ ἀντίληψη γιὰ τὴ θεματογραφία στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα σχηματίζουμε ἀπὸ τὸ δημοσίευμα τῆς Εἰρήνης Κουρούνη, « Ἡ διδασκαλία τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ ἡ "Θεματογραφία" τοῦ Διασωρηνοῦ», *Παρνασσὸς* 11 (1969) 434-447.

48. Εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ στὰ βυζαντινὰ σχολεῖα γινόταν μεσημβρινὴ διακοπὴ καὶ ὅτι τὰ μαθήματα συχνὰ συνεχίζονταν καὶ τὸ ἀπόγευμα· πρβλ. Κουκουλέ, ὅ.π., σσ. 74-75. Εἶναι λάθος ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ «ἐνάτη ὥρα» σὲ «nine o' clock» ἀπὸ τοὺς Medlin-Patrinelis, σ. 115, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «three o' clock».

49. Ἡ λέξη «τεχνολογία» ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλουτάρχου σημαίνει τὴ συστηματικὴ γραμματικὴ ἐξέταση κειμένων, βλ. τὸ λεξικὸ τῶν Liddell-Scott, s.v.· χρησιμοποιεῖται ἐπίσης καὶ στὸ Βυζάντιο, βλ. Κουκουλέ, ὅ.π., σ. 109. Ἀνάλογα ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴ λέξη «σύνταξις» μὲ τὴ γνωστὴ ἔννοια.

50. Βλ. παραπάνω, Κεφ. Β', § 2, δ'-ε'.

51. Μαρτυρίες γιὰ τὴ λειτουργία σχολείων τὸν 16ο αἰώνα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο βλ. συγκεντρωμένες στὸν Παναγιώτη Χ. Ζιώγα, *Προβλήματα παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν πρῶτο αἰώνα τῆς τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 11 σημ. 3. Νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἀνωνύμου βλ. *Anonymi professoris epistulae*, recensuit Athanasios Markopoulos, CFHB vol. XXXVII, series Berolinensis, de Gruyter 2000, ὅπου βλ. γιὰ τοὺς ἐκκρίτους σσ. 8*-9*.

52. Πρβλ. στὶς παραπάνω σημ. 15 καὶ 17.

53. Ἡ Γραμματικὴ αὐτὴ εἶναι ἄγνωστη στὸν Legrand καὶ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ἐνῶ εἶναι γνωστὴ στὴ ρωσικὴ βιβλιογραφία, βλ. Dmitrievskij, σσ. 14-17, καὶ τελευταῖα N.P. Kiselev, «Knigi Grečeskoj pečati v sobranii gosudarstvennoj biblioteki SSSR im. B.I. Lenina», *The Book. Researches and Materials. Symposia XXVI*. Publishing House «Kniga». All-Union Book Chamber, Moscow 1973, σ. 144.

54. Βλ. Kiselev, ὅ.π.. Πρβλ. παρακάτω, Μέρος Β', Κεφ. Α'.

55. Ἡ ἐκτύπωση ἄρχισε πιθανῶς τὸν Μάιο τοῦ 1588, τότε ποὺ ὁ Ἀρσένιος

ἔφυγε ἀπὸ τὸ Λβὼφ γιὰ νὰ συναντήσει τὸν πατριάρχη Ἱερεμία: στὶς 28 Μαΐου 1588 ἡ ἀδελφότητα τῆς Ἁγίας Τριάδος τῆς Βίλνας ἔλαβε τὸ ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου ποὺ τῆς ἀπέστειλε ἡ ἀδελφότητα τοῦ Λβὼφ καὶ παρήγγειλε 100 ἢ 200, ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ τῆς δοθοῦν τόσα, ἀντίτυπα στὴν καθορισμένη τιμή· βλ. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. C, σσ. 156-157 καὶ Dmitrievskij, σ. 15 σημ. 1.

56. Ἡ Γραμματικὴ τοῦ Ἀρσενίου δὲν ἀκολουθεῖ ἁπλῶς τὴ Γραμματικὴ τοῦ Λασκάρεως, ὅπως ἀναφέρει ὁ Kiselev, ἀλλὰ τὴν ἀντιγράφει σχεδὸν κατὰ λέξη, βλ. παρακάτω Μέρος Β', Κεφ. Α' §2.

57. Στὶς 8 Ὀκτωβρίου τοῦ 1586 ἡ ἀδελφότητα τοῦ Λβὼφ ἐξέλεξε δύο μέλη της γιὰ τὴ διεύθυνση τοῦ σχολείου, βλ. Milkowicz, *Monumenta*, σ. 959· τὸ σχολεῖο δὲν ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἀρσενίου, πρβλ. Legrand, *BH 16s.*, 11, ἀρ. 200, σ. 89, καὶ *Ukraine. A Concise....* ὅ.π., σ. 235. Γνωστότερος διδάσκαλος τοῦ σχολείου στὰ 1590-1600 ἦταν ὁ Στέφανος Ζηζάνιος, τὸν ὁποῖο τὸ 1599 ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ἀντάμειψε γιὰ τοὺς ἀγῶνες του ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδοξίας μὲ τὸ ὀφφίκιο τοῦ Πριμικηρίου, βλ. Μεθοδίου Ἀξώμης, *Μελετίου Πηγᾶ ἐπιστολαί*, σ. 336, ἀρ. ΣΟΓ'. Πρβλ. καὶ Medlin-Patrinelis, σσ. 105, 114. Στέφανος καὶ Κύριλλος, διδάσκαλοι τοῦ σχολείου τοῦ Λβώφ, ἀναφέρονται στοῦ Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. CLXXI (24 Ἰανουαρίου 1591). Ἄλλος ἕνας διδάσκαλος, τὸ 1602, ὀνόματι Θεόδωρος Θεράπης Καστανίδης ὑπογράφει σὲ πατριαρχικὸ ἔγγραφο τοῦ Ἱερεμίου Β', βλ. μικροταινία ποὺ ἤλεγξα στὰ Κρατικὰ Ἱστορικὰ ἀρχεῖα τοῦ Λβὼφ (Μάϊος 1599) ὑπὸ τίτλο Album czyli Ksienga wpisuiancych sien przyientych do Institutu Stauropigialnego, μὲ τὸ ὁποῖο (σ. 455) συνιστᾶται νὰ μὴ φτιάξουν ἕτερον διδασκαλεῖον, ἀλλὰ νὰ τηροῦν ὅσα καθιέρωσε ὁ Ἱερεμίας. Μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ πατριάρχη, ἀκολουθοῦν οἱ ὑπογραφές: *+Διονύσιος ἐλέω θῦ μητροπολίτης τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως τορνόβου καὶ ἔξαρχος πριαρχικὸς πάσης μικρῆς καὶ μεγάλης ρωσίας: -/ +ἄνθιμος ἱερομόναχος καὶ ἀρχιμανδρίτης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας: -/ ἔτει τὸ ,ζρ'", ἰουνίου δ'. Ἰν(δικτιῶν)ος ε'* [=1592]. Δέκα χρόνια ἀργότερα προστίθεται ἡ ὑπογραφή: *Θεόδωρος Θεράπης Καστανίδης λεωπόλει/ ἔτει τὸ ,ζρι'" αὐγούστου γ'/ γενόμενος διδάσκαλος ἐνθάδε/ ἤτοι ἔγραψα διὰ τοῦτο καὶ ὑπέγραψα: -/ εἰς αἰωνίαν μνήμην.*

58. Βλ. στὴν παραπάνω σημ. 22.

59.Βλ. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. LXXXIX (10 Δεκ. 1586), XC (1 Μαΐου 1587), XC1 (3 Μαΐου 1587).

60. Στὸ ἴδιο, ἀρ. XCIV (Νοέμ. 1587)· τὸ κείμενο τοῦ γράμματος τὸ παραθέτω στὸ Μέρος Γ', ἀρ. Β5. Ὁ Ἱερεμίας εἶχε γιὰ τρίτη φορὰ ἐπανέλθει στὸν πατριαρχικὸ θρόνο λίγους μῆνες πρωτύτερα, ἀρχές, ἴσως καὶ μέσα, τοῦ 1587. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι, κατὰ βάσιν, ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πού, μέσα στὸν 16ο αἰώνα τουλάχιστον, εἶχε οὐσιαστικὰ ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὶς ὑποθέσεις τῶν

μικρορωσικῶν πληθυσμῶν ἦταν ὁ Ἱερεμίας ὁ Β΄, ἀποστέλλοντας καὶ πατριαρχικοὺς ἐξάρχους καὶ ἐκδίδοντας σχετικὰ γράμματα· πρβλ. καὶ Medlin-Patrinelis, σσ. 80-84.

61. Στὸ ἴδιο, ἀρ. CIII. a., σσ. 162-163· στὴ σ. 163 μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ πατριάρχου ὑπογράφει ὁ «Μονεμβασίας Ἱερόθεος μητροπολίτης» καὶ ὁ «ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος Δημονίκου καὶ Ἐλασσῶνος Ἀρσένιος».

62. Βλ. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. XCV (2 Δεκ. 1587). Πρβλ. Ἀ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *BZ* 14 (1905) 398· Medlin-Patrinelis, σσ. 74-75.

63. Βλ. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. XCVIII, σσ. 153-154.

§ 3. Δεύτερο ταξίδι στὴ Μόσχα

Ὅπως μᾶς λέγει ὁ Ἀρσένιος στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου του *«Κόποι καὶ διατριβή»*[1], τὴν 1η Μαΐου (τοῦ 1588) ἔλαβε στὸ Λβὼφ ἕνα γράμμα τοῦ πατριάρχη Ἱερεμία: σ' αὐτὸ ὁ πατριάρχης τὸν εἰδοποιοῦσε ὅτι θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὰ ἐδάφη αὐτὰ[2] γιὰ νὰ συναντήσει τὸν καγκελάριο τῆς Πολωνίας Ἰωάννη (Ζαμόισκυ), μὲ σκοπὸ νὰ τοῦ δοθῆ ἄδεια νὰ ταξιδεύσει μέσα ἀπὸ τὰ ἐδάφη τῆς Πολωνίας -Λιθουανίας[3] πρὸς τὴ Μόσχα. Ὁ Ἀρσένιος μόλις διάβασε τὸ γράμμα, χάρηκε πάρα πολύ, προφανῶς γιατὶ θὰ ξανάβλεπε τὸν παλαιό του προστάτη, ποὺ γιὰ τρίτη φορὰ εἶχε ἀνεβῆ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο πρὶν ἀπὸ ἕνα περίπου χρόνο. Ἀμέσως προετοιμάστηκε γιὰ νὰ συναντήσει τὸν πατριάρχη, προμηθεύτηκε τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὸ ταξίδι καὶ περίμενε πότε θὰ πλησίαζε ὁ πατριάρχης στὴν περιοχὴ ἐκείνη. Ὁ Ἰωάννης Ζαμόισκυ, μόλις ἔφθασε ὁ πατριάρχης στὰ σύνορα τῆς Πολωνίας, ἔστειλε ἀνθρώπους του νὰ τὸν ὑποδεχθοῦν καὶ νὰ τὸν ὁδηγήσουν στὸ Ζαμόστι (Zamosc), ὅπου καὶ συναντήθηκαν[4]. Ὁ Ἀρσένιος, ἀφοῦ πληροφορήθηκε ὅτι ὁ πατριάρχης πέρασε τὰ σύνορα καὶ πηγαίνει στὸ Ζαμόστι, ἔφυγε ἀπὸ τὸ Λβὼφ καὶ ἔσπευσε στὸ Ζαμόστι, ὅπου ἀντάμωσε τὸν πατριάρχη· Παρασκευὴ 18 Μαΐου ἀναχώρησε ἀπὸ τὸ Λβώφ, Κυριακὴ 20 Μαΐου ἦταν στὸ Ζαμόστι[5]. Εἶχε νὰ δεῖ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία ἀπὸ τότε ποὺ ἐκεῖνος τὸν χειροτόνησε ἀρχιεπίσκοπο Ἐλασσόνος, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1584[6]· ἔκτοτε, καὶ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1585, ὁ Ἀρσένιος εἶχε μείνει στὴν Ἐλασσόνα, ἐνῶ ὁ πατριάρχης ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1584 ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1587 εἶχε διωχθῆ ἀπὸ τὸν θρόνο του καὶ ἦταν ἐξόριστος στὴ Ρόδο. Ὁ πατριάρχης διεκτραγώδησε τὰ παθήματά του στὴν Πόλη καὶ στὴ Ρόδο καὶ ἔπειτα ὁ Ἀρσένιος τοῦ ἀνακοίνωσε τὴν ἐπιθυμία του νὰ τὸν συνοδεύσει στὴ Μόσχα, πράγμα ποὺ ἔγινε ἀμέσως δεκτὸ ἀπὸ τὸν πατριάρχη[7].

Γιὰ τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ πατριάρχη Ἱερεμία καὶ τῆς συνοδίας του ἀπὸ τὸ Ζαμόστι στὴ Μόσχα καὶ γιὰ τὶς διεργασίες ποὺ κατέληξαν στὴν ἵδρυση τοῦ πατριαρχείου Μόσχας ἀπὸ τὸν Ἱερεμία ἔχουμε ὡς

αὐθεντικὸ ὁδηγὸ τὸ ποίημα τοῦ Ἀρσενίου *«Κόποι καὶ διατριβή»* καὶ τὶς σχετικὲς παραγράφους τῶν «Ἀπομνημονευμάτων» τοῦ Ἀρσενίου[8]. Ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Ἱερεμία θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ταξίδευσε ἐπίσημα[9] γιὰ ζητεία στὴ Μόσχα χάριν τοῦ πατριαρχείου καὶ ταυτόχρονα γιὰ γνωριμία καὶ ἐπαφὲς μὲ τὸν νέο τσάρο[10] καὶ ἐνίσχυση τῶν ὀρθοδόξων τῆς Πολωνίας-Λιθουανίας[11].

Τὸ ὁδοιπορικὸ τῆς πατριαρχικῆς συνοδίας ὡς τὴ Μόσχα μποροῦμε νὰ τὸ παρακολουθήσουμε μὲ λεπτομέρεια, χάρη στὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ὁ Ἀρσένιος στὸ *«Κόποι καὶ διατριβή»* κυρίως. Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Ζαμόισκυ στὸν πατριάρχη Ἱερεμία[12] διαπιστώνουμε ὅτι ὁ δεύτερος εἶχε παρακαλέσει ἐγγράφως τὸν πρῶτο νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη διέλευσή του μέσω Πολωνίας-Λιθουανίας καθ' ὁδὸν πρὸς Μόσχα· ὁ Πολωνὸς καγκελάριος τοῦ ἀπαντᾶ ὅτι μέχρι τὸ Λβὼφ θὰ μποροῦσε νὰ πάει, ἀλλὰ ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴν ἄδεια τοῦ βασιλιὰ τῆς Πολωνίας, ἐφόσον μάλιστα πήγαινε στὸν βασιλιὰ τῶν Ρώσων μὲ τὸν ὁποῖο οἱ Πολωνοὶ δὲν εἶχαν τέλεια εἰρήνη· πάντως ὁ Ζαμόισκυ ἔδινε τὴν ὑπόσχεση ὅτι θὰ εἰσηγηθῆ εὐνοϊκὰ τὸ θέμα στὸν Πολωνὸ βασιλιὰ καί, ὅταν ὁ πατριάρχης θὰ ἔφθανε στὰ ἐδάφη τοῦ Λβώφ, θὰ τοῦ γνωστοποιοῦσε τὴ βασιλικὴ ἀπόφαση.

Στὶς 20 Μαΐου, λοιπόν, τοῦ 1588 ὁ Ἀρσένιος συναντήθηκε μὲ τὸν πατριάρχη ποὺ ἤδη βρισκόταν στὸ Ζαμόστι. Ἡ ἐξέταση[13] τῶν χρονολογικῶν δεδομένων ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Ἀρσενίου, δεδομένα ποὺ παραθέτω πιὸ κάτω, δείχνει ὅτι νωρὶς τὴν ἑπομένη, 21 Μαΐου, ἡ ἀποστολὴ ἀναχώρησε γιὰ τὸ Μπερέστι (Brest), ὅπου θὰ πρέπει νὰ ἔφθασε μετὰ ἀπὸ 2 μέρες ταξίδι, στὶς 22 Μαΐου. Ἐκεῖ τοὺς περιποιήθηκαν καὶ τοὺς πρόσφεραν καταλύματα, καὶ τὴν ἑπομένη, 23 Μαΐου, ἀναχώρησαν γιὰ τὴ Βίλνα· ὁ Ἀρσένιος γράφει ὅτι «εἰς πέντε ὁλοπλέρωταις ἡμέραις ἐφθασάμεν/ ἀπὸ τοῦ Μπέρεστι ἡμεῖς 'ς τὴν Βίλνα κονεψάμεν»[14], ἑπομένως πρέπει νὰ ἔφθασαν τὸ πρωὶ τῆς 28ης Μαΐου. Στὴ Βίλνα τοὺς ὑποδέχθηκαν ἐπίσημα ἄρχοντες καὶ λαός, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν σύμβουλο τοῦ βασιλιὰ τῆς Πολωνίας καὶ μεγάλο θησαυροφύλακα, podskarbij, ἢ «ποκάρπη» κατὰ τὸν Ἀρσένιο, Θεόδωρο Σκουμίνη[15]. Ὅπως λέγει ὁ Ἀρσένιος, ἐκεῖ ἔμειναν δώδεκα μέρες, δηλαδὴ ὡς τὶς 8 Ἰουνίου, οἱ δὲ ἄρχοντες καὶ κυρίως ὁ «ποκάρπης» τοὺς περιποιήθηκαν ἰδιαίτερα. Στὶς 5 Ἰουνίου στὴ Βίλνα ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας μὲ γράμμα του καθιέρωσε τὴν ὀρθόδοξη τοπικὴ ἀδελφότητα ὡς σταυροπηγιακὴ καὶ τῆς παραχώρησε ὁρισμένα προνόμια[16]. Ἐπίσης στὴ Βίλνα τὸν Ἰούνιο τοῦ 1588 ἐξέδωσε γράμμα κατὰ τοῦ Γεδεὼν Λεοντοπόλεως ποὺ παράνομα εἶχε πάρει στὴ δικαιοδοσία του τὸ μοναστήρι τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ Žydyčyn· τὸ γράμμα αὐτὸ ὑπέγραψαν καὶ ὁ Ἱερόθεος Μονεμβασίας καὶ ὁ Ἀρσένιος[17]. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Ἱερόθεος[18] συνόδευε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ταξιδιοῦ, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν πατριάρχη, καὶ στὴ συνοδία τους ὁ Ἀρσένιος ὀνομάζει ἐπίσης τοὺς «Χριστοφόρον ἱερομόναχον καὶ ἀρχιμανδρίτην, καὶ Λεόντιον ἀρχιδιάκονον, καὶ ἑτέρους πολλοὺς ἱερομονάχους καὶ μοναχούς»[19]. Στὴν πατριαρχικὴ συνοδία θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἦταν καὶ ὁ «ἀνεψιὸς τοῦ πατριάρχου κὺρ Δημήτριος πρωτοκανονάρχης, καὶ Γεώργιος λογοθέτης, καὶ Νικόλαος Ἀριστοτέλης ἀπὸ Ἀθηνῶν», καὶ μερικὰ ἄλλα πρόσωπα[20].

Ἀπὸ τὴ Βίλνα ἀναχώρησαν γιὰ τὴν Ὄρσια, «ἄκρον κάστρον Λιτβανιᾶς, σιμὰ εἰς τὴν Ρωσίαν»[21]. Σὲ δέκα μέρες, λέγει ὁ Ἀρσένιος, ἔφθασαν ἐκεῖ, δηλαδὴ στὶς 18 Ἰουνίου περίπου· ἐκεῖ διανυκτέρευσαν καὶ συνέχισαν γιὰ τὸ Σμολένικο (Smolensk) μπαίνοντας πιὰ σὲ ρωσικὰ ἐδάφη[22]. Μετὰ ἀπὸ σύντομο ταξίδι δύο ἡμερῶν ἔφθασαν «εἰς τὸ μέγα κάστρον τῆς μεγάλης Ῥωσσίας Σμολένικον ἐν τῷ ,ζϟζ' ἔτει μηνὶ Ἰουνίῳ κα'», ὅπως λέγει ὁ Ἀρσένιος στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του[23]. Ὁ Dmitrievskij σημείωσε ὅτι «κατὰ δικές μας πηγές, ἔφθασαν στὶς 24 Ἰουνίου», χωρὶς μνεία αὐτῶν τῶν πηγῶν, καὶ παρατήρησε ὅτι ἀπὸ τὴν Ὄρσια ὡς τὸ Σμολένσκ τὸ ταξίδι ἔγινε χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπισημότητα, γιατὶ οἱ ρωσικὲς ἀρχὲς δὲν εἶχαν πληροφορηθῆ τὸν ἐρχομὸ τοῦ πατριάρχη[24]. Πάντως, τοὺς ὑποδέχθηκαν, ὅπως διαβάζουμε στὰ «Ἀπομνημονεύματα», «ὅ τε ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Σμολενίκου κὺρ Σίλβεστρος καὶ οἱ βοϊβόνταδες, κνέζης Μιχαὴλ Ῥοστόβσκης καὶ κνέζης Θεόδωρος Σεστουνὼβ καὶ πάντες ἱερωμένοι τε καὶ εὐσεβεῖς χριστιανοί, ποιήσαντες αὐτὸν προϋπάντησιν καὶ

δοχὴν μεγάλην ἔξωθεν τῆς πόλεως ἐν τῷ προαστείῳ τῆς ἀγορᾶς»[25]. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ὑπῆρχε ἐπίσημη εἰδοποίηση γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ πατριάρχη, οἱ ἄρχοντες τοῦ Σμολὲνσκ τοὺς ἐγκατέστησαν «ἔξω ἐκ τὸ τειχόκαστρον μέσα εἰς τὸ παζάρι» καὶ ἀπέστειλαν ἀνθρώπους νὰ εἰδοποιήσουν τὸν τσάρο[26]. Ὁ τσάρος Θεόδωρος ἀμέσως «ἀπέστειλεν δύο ἄρχοντας τοῦ παλατίου, Γρηγόριον καὶ Συμεών, μετὰ πολλῶν ὑπηρετῶν καὶ δύο δραγουμάνους, Κωνσταντῖνον Σφώτιον καὶ Ἰωάννην, τὸν ἀπὸ Ἰωαννίνων τῆς παλαιᾶς Ἠπείρου» μὲ γράμμα ὅπου ὅριζε στοὺς ἄρχοντες τοῦ Σμολὲνσκ νὰ φιλοξενήσουν μέσα στὸ κάστρο τῆς πόλης τὸν πατριάρχη καὶ τοὺς συνοδούς του καὶ νὰ τοὺς ἐπιτρέψουν τὸ ταξίδι πρὸς Μόσχα[27]. Πραγματικά, στὶς 29 Ἰουνίου, ἑορτὴ τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, τοὺς ὑποδέχθηκαν ἐπίσημα μέσα στὴν πόλη, ὅπου παρουσίᾳ τοῦ πατριάρχη τελέσθηκε ἡ θεία λειτουργία στὸν ναὸ τῆς Παναγίας. Στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του ὁ Ἀρσένιος περιέγραψε μὲ λεπτομέρεια τὰ γεγονότα αὐτὰ (κείμενο ποὺ ὁ Dmitrievskij ἀντέγραψε ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Σουμελᾶ 85 καὶ τὸ παρέθεσε στὸ βιβλίο του), ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τῆς πατριαρχικῆς συνοδίας στὸ Σμολὲνσκ ὡς τὴν ἀναχώρησή τους ἀπὸ τὴ Μόσχα μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ πατριαρχείου Ρωσίας[28]. Τὴν 1η Ἰουλίου ἀναχώρησαν ἀπὸ τὸ Σμολὲνσκ καὶ μετὰ ἀπὸ δέκα μέρες ἔφθασαν στὴ Μόσχα, στὶς 11 Ἰουλίου 1588.

Πέντε μίλια πρὶν ἀπὸ τὴ Μόσχα τοὺς ὑποδέχθηκαν ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ τσάρου καὶ τοῦ μητροπολίτη Μόσχας Ἰὼβ δύο ἀρχιεπίσκοποι, δύο ἐπίσκοποι, ἄρχοντες, κληρικοὶ καὶ πολὺς λαὸς καὶ τοὺς ἐγκατέστησαν στὰ οἰκήματα τοῦ ἐπισκόπου Ραζανίου. Μετὰ ἀπὸ λίγες μέρες τοὺς ὑποδέχθηκε ἐπίσημα στὸ παλάτι ὁ τσάρος Θεόδωρος· τὸν πατριάρχη συνόδευαν ἐπίσημα ὁ Ἱερόθεος Μονεμβασίας καὶ ὁ Ἀρσένιος ποὺ παρακάθησαν κατὰ τὴ συνάντηση ἐκ δεξιῶν τοῦ πατριάρχη. Ὡς τὸ τέλος τοῦ 1588 ἡ πατριαρχικὴ συνοδία παρέμεινε στὴ Μόσχα ὅπου καὶ ἔγιναν συναντήσεις μὲ ἐκπροσώπους τοῦ τσάρου, μὲ αἴτημα ἀρχικὸ νὰ μείνει ὁ πατριάρχης στὴ Ρωσία καί, ἀφοῦ αὐτὸ ἀπορρίφθηκε, μὲ νέο αἴτημα νὰ ἱδρυθῆ πατριαρχεῖο Ρωσίας, ὅπως καὶ ἔγινε. Τὶς διαπραγματεύσεις αὐτὲς περιγράφει μὲ λεπτομέρεια ὁ Ἀρσένιος

στὸ *«Κόποι καὶ διατριβή»* καὶ συνοπτικότερα στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του[29]. Θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅμως ὅτι ὁ Ἀρσένιος παρουσιάζει διαφορετικὰ δύο σημαντικὰ γεγονότα στὰ δύο του αὐτὰ ἔργα: συγκεκριμένα στὸ *«Κόποι καὶ διατριβή»* γράφει[30] ὅτι δύο φορὲς ἐπισκέφθηκαν τὸν πατριάρχη μὲ αἴτημα νὰ γίνει πατριάρχης Ρωσίας, τὴν πρώτη ὁ Μπαρὶς Γκοντουνώφ, ἀδελφὸς τῆς τσαρίνας καὶ οὐσιαστικὰ κυβερνήτης τῆς Ρωσίας, καὶ τὴ δεύτερη οἱ αὐλικοὶ ἀδελφοὶ Ἀνδρέας καὶ Βασίλης Τζαλκάνος (Sčelkalov)· ἀντίθετα στὰ «Ἀπομνημονεύματα» γίνεται λόγος[31] γιὰ μιὰ μόνο ἀπὸ κοινοῦ ἐπίσκεψη τοῦ «Μπαρούση Γοντουνόβη» καὶ τοῦ «μεγάλου λογοθέτου Ἀνδρέα Τζαλκάνου». Ἡ δεύτερη διαφορὰ εἶναι ὅτι κατὰ τὸ *«Κόποι καὶ διατριβή»* καὶ στὶς δύο ἐπισκέψεις ὁ πατριάρχης πρόβαλε τὸ ἀδύνατο μιᾶς τέτοιας πράξης, δεχόμενος ἁπλῶς νὰ γίνει ἄλλος πατριάρχης, ἐνῶ κατὰ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» δέχθηκε τὸ αἴτημα τῶν Ρώσων καὶ θὰ ἔμενε ἐκεῖ ὡς πατριάρχης Μοσχοβίας καὶ πάσης Ρωσίας, ἂν δὲν τὸν ἐμπόδιζαν στὴ λήψη μιᾶς τέτοιας ἀπόφασης ὁ «Ἱερόθεος καὶ ὁ ἀνεψιὸς τοῦ πατριάρχου κὺρ Δημήτριος πρωτοκανονάρχης καὶ Γεώργιος λογοθέτης καὶ Νικόλαος Ἀριστοτέλης ἀπὸ Ἀθηνῶν»[32]. Σὲ δεύτερή τους ἐπίσκεψη κατὰ τὰ «Ἀπομνημονεύματα», οἱ δύο ρῶσοι ἀπεσταλμένοι παρακάλεσαν τὸν Ἱερεμία νὰ ἀναγορεύσει πατριάρχη Μοσχοβίας τὸν Ἰώβ. Μιὰ τρίτη ἑλληνικὴ πηγή, ὁ Ψευδο-Δωρόθεος Χρονογράφος, συμφωνεῖ μὲ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Ἀρσενίου στὴν ἀφήγηση τῶν γεγονότων αὐτῶν[33]. Τὸ ὅλο θέμα, ὁ πραγματικὸς δηλαδὴ σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Ἱερεμία στὴ Μόσχα καὶ οἱ διαπραγματεύσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ πατριαρχείου, παραμένουν κατὰ τοὺς Medlin- Patrinelis «a historical riddle»[34]. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, στὶς 26 Ἰανουαρίου 1589, ἡμέρα Κυριακή, στὴν ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου ἐνώπιον τοῦ τσάρου, ἀρχόντων καὶ λαοῦ, ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας «ἀνεβίβασεν τὸν μητροπολίτην Μοσχοβίας κὺρ Ἰὼβ εἰς κλῆσιν καὶ καθέδραν καὶ τάξιν πατριαρχικήν» ὀνομάζοντάς τον «ἁγιώτατον πατριάρχην Μοσχοβίας καὶ πάσης Ρωσίας»[35]. Μὲ λεπτομέρειες περιγράφει ὁ Ἀρσένιος στὸ *«Κόποι καὶ διατριβή»*[36] -καὶ συντομότατα στὰ « Ἀπομνημονεύματα»[37] ὅλο τὸ τελετουργικὸ

τῆς χειροτονίας τοῦ Ἰώβ, τὸ ἐπίσημο γεῦμα ποὺ παρέθεσε τὴν ἴδια μέρα ὁ τσάρος, τὰ δῶρα τοῦ τσάρου στὸν πατριάρχη Ἱερεμία, στὸν Ἱερόθεο Μονεμβασίας, στὸν ἴδιο τὸν Ἀρσένιο· ἀκόμα τὴν ἐπίσκεψη τῶν δύο πατριαρχῶν στὰ ἀνάκτορα τῆς βασίλισσας Εἰρήνης, ὅπου τὴν εὐλόγησαν καὶ ἔλαβαν ἀπ' αὐτὴ δῶρα οἱ πατριάρχες, ὁ Ἱερόθεος καὶ ὁ Ἀρσένιος, καὶ δεήθηκαν ἀπὸ κοινοῦ νὰ ἀποκτήσουν τέκνο οἱ βασιλεῖς Θεόδωρος καὶ Εἰρήνη· ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῆς δεξίωσης ποὺ παρέθεσε ὁ πατριάρχης Ἰὼβ καὶ τῶν δώρων ποὺ χάρισε στὸν πατριάρχη Ἱερεμία καὶ στοὺς Ἱερόθεο καὶ Ἀρσένιο· τέλος περιγράφεται ὁ ἐπίσημος ἀποχαιρετισμὸς τοῦ τσάρου καὶ τὰ δῶρα ποὺ πάλι προσέφερε μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ στὸν ἀπερχόμενο πατριάρχη Ἱερεμία καὶ στοὺς Ἱερόθεο καὶ Ἀρσένιο, καὶ τὸ κείμενο τελειώνει μὲ τὴν παράκληση τοῦ Ἀρσενίου πρὸς τὸν τσάρο νὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ ἐγκατασταθῆ στὴ Μόσχα, τὴν ἀποδοχὴ τοῦ αἰτήματός του ἀπὸ τὸν τσάρο καὶ τὴν ἀναχώρηση ὅλων ἀπὸ τὸ παλάτι.

Ὁ Ἀρσένιος παρέλειψε νὰ ἀναφέρει ὁρισμένα πράγματα ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ ρωσικὲς πηγές: ὅτι συντάχθηκε ἔγγραφο προβιβασμοῦ τοῦ Ἰὼβ στὸν νέο πατριαρχικὸ-θρόνο Μοσχοβίας καὶ πάσης Ρωσίας, στὸ ὁποῖο ὑπέγραψαν καὶ ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας καὶ οἱ Ἱερόθεος καὶ Ἀρσένιος[38]· ὅτι ὁ πατριάρχης καὶ οἱ συνοδοί του ἐπισκέφθηκαν τὴ λαύρα τοῦ ἁγίου Σεργίου στὶς 4 Φεβρουαρίου, ὅπου καὶ παρέμειναν ἐπὶ 11 μέρες[39]· καὶ ὅτι ὁ πατριάρχης καὶ ἡ συνοδία του ἀναχώρησαν ἀπὸ τὴ Μόσχα τὸν Μάιο τοῦ 1589 ἐφοδιασμένοι μὲ ἐπιστολὴ τοῦ τσάρου πρὸς τὸν σουλτάνο (στὴν ὁποία τὸν προέτρεπε νὰ μὴ καταπιέζει τοὺς χριστιανούς) καὶ μὲ χίλια ρούβλια γιὰ νὰ ἀνεγερθῆ νέος πατριαρχικὸς ναός[40].

1. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 35.

2. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Χρονογράφο ὅτι ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας, ὁ Ἱερόθεος μητροπολίτης Μονεμβασίας καὶ ἡ συνοδία τους ταξίδεψαν μέσω Βλαχίας καὶ Πογδανίας (=Μολδαβίας), βλ. πρόχειρα τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα στοῦ Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 18.

3. «... νὰ ἔβγῃ ἐκ τὰ σύνορα Λεχίας, Λιτβανίας» (= Πολωνίας, Λιθουανίας), «νὰ πορευθῇ πρὸς μέγιστον Ρωσίας βασιλέα»· βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 35.

4. Πρβλ. καὶ Medlin-Patrinelis, σ. 84.

5. Πάντοτε κατὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ἀρσενίου, βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 35.

6. Πρβλ. παραπάνω Κεφ. Β', § 3.

7. Προφανῶς γιατὶ ὁ Ἀρσένιος θὰ ἦταν χρήσιμος λόγω τῆς πείρας του ἀπὸ τὸ πρῶτο του ταξίδι στὴ Μόσχα καὶ τῆς γνώσης τῆς ρωσικῆς γλώσσας ἀπὸ τὴ δίχρονη παραμονή του στὸ Λβώφ, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐπαρκής.

8. Ὡς πρὸς τὶς διαβουλεύσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ πατριαρχείου Ρωσίας ὑπάρχουν βέβαια καὶ ἄλλες πηγές, ἑλληνικές, ὅπως ὁ Χρονογράφος, καὶ ρωσικές, βλ. Medlin-Patrinelis, σσ. 34 καὶ 62-63 καὶ Jensen-Παπαδόπουλο.

9. Αὐτὸ μᾶς τὸ λέγει ὁ Χρονογράφος, βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. 16-17, καὶ ἐπίσης γράμμα τοῦ Ἰωάννη Ζαμόισκυ, βλ. Medlin-Patrinelis, σ. 62 σημ. 24.

10. Ὅπως ἐπισήμαναν οἱ Medlin-Patrinelis, σσ. 34-35, ὁ Ἱερεμίας δὲν ἀγνοοῦσε τὴν ἐπιθυμία τοῦ Μπαρὶς Γκοντουνώφ, ἀδελφοῦ τῆς τσαρίνας καὶ οὐσιαστικοῦ κυβερνήτη, γιὰ ἵδρυση πατριαρχείου στὴ Μόσχα.

11. Μ' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἐκδόθηκαν εἴκοσι περίπου γράμματα ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία στὰ μικρορωσικὰ ἐδάφη, ποὺ περιλαμβάνονται στοῦ Milkowicz, *Monumenta*, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἐκδόσεις· πρβλ. καὶ Medlin-Patrinelis, σ. 85.

12. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτή, ἀπ' ὅσο ξέρω ἀνέκδοτη, σώζεται στὸν αὐτόγραφο τοῦ Ἱέρακος κώδικα ΜΠΤ 339, φ. ρξη' verso, λείπει ὅμως τὸ τέλος της· βλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολ. Βιβλ.*, τόμ. Δ', σ. 320. Τὸ κείμενο τὸ ἐκδίδω ἐδῶ:

«Ἰωάννης Σαμόσκως, νομοφύλαξ καὶ στρατηγὸς τῆς Λεχείας, τῷ Ἱερεμίᾳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως εὖ πράττειν:

— Ὥσπερ διὰ τῶν σοῦ γραμμάτων ἐμὲ παρεκάλεσας, ἐγὼ δὴ τὴν ὁδοιπορίαν ταύτην πρὸς εὐχὴν σοὶ ἀποβαίνειν ὡς οἷός τε εἰμὶ προθύμως ἐθέλω· ἅμα δὲ σημαίνω μηδὲν εἶναι τὸ μέλλον ἀποκωλύειν ὡς τάχιστα βουλόμενόν σε εἰς χώραν ἡμετέραν ἀφικνεῖσθαι καὶ μετ' ἀσφαλείας μέχρι τῆς Λουοβίας διαπεράσειν. Περὶ δὲ τῆς πορρωτέρω εἰς τὴν μεγάλην Ρωσίαν διαβάσεως ἀνηνέχθην πρὸς τὸν βασιλέα· ἐκείνου γὰρ ἀγνοοῦντος καὶ ἀβουλήτου περὶ πράγματος τοιούτου ὁρίζεσθαι οὐκ ἐμὸν ἦν, ἄλλωστε τῆς τελείας εἰρήνης μετὰ τοῦ μεγάλου Ρωσίας ἡγεμόνος ἡμῖν μέχρι τοῦ νῦν οὐ καθεστηκυίας. Νομίζω δὲ καὶ τὸν βασιλέα ταύτην εὐοδίαν μὴ δυσχερῶς σοι μέλλειν συγχωρῆσαι. Περὶ ὧν εἰς Λουβίαν εἰσδυηκὼς ἐξ ἐμοῦ σημασίαν λήψεις, ἢ γὰρ εἰς Ρωσίαν πορρωτέρω ὁδοῦ τεύξῃ, ἢ ἀνάπαλιν εἰς Μολδοβλαχίαν ἀνεμποδίστως ἐπάνοδον ἥξεις. Περὶ ἐμοῦ δὲ οὕτω πέπεισο, ἕνεκά τε τοῦ κοινοῦ τῶν χριστιανῶν ἀξιώματος καὶ χάριν τῆς σῆς σοφίας, συνέσεώς τε καὶ [fine mutilum]».

13. Γιὰ νὰ μὴ βαρυνθῆ ἄσκοπα τὸ κείμενο τῆς ἐργασίας αὐτῆς, δὲν μεταφέρω ἐδῶ τὴν προεργασία τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν χρονολογικῶν δεδομένων, ἀφοῦ

ἄλλωστε ἀπ' ὅσα γράφω φαίνεται ὅτι συμφωνοῦν τὰ δεδομένα μὲ τὶς ἡμερομηνίες ποὺ προτείνω. Ὅλες οἱ μετακινήσεις τῆς πατριαρχικῆς συνοδίας γίνονταν μὲ τὴν ὁδήγηση καὶ φρούρηση ἀπὸ «ἀνθρώπους», ὅπως λέγει ὁ Ἀρσένιος, ποὺ τοὺς ἔδιναν σὲ κάθε πόλη-σταθμὸ ἀπ' ὅσες ἀναφέρει στὸ *«Κόποι καὶ διατριβή»*. Στὴν πατριαρχικὴ συνοδία δόθηκε ἡ ἄδεια νὰ διασχίσουν τὴν Πολωνία «μὲ ὁρισμὸ τοῦ κράλη», βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 36.

14. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 36.

15. Πρβλ. Dmitrievskij, σ. 18. Ὁ Dmitrievskij, καὶ πρόσφατα ὁ Pitirim, σ. 251 κεξ., σχολιάζοντας τὸ ὁδοιπορικὸ αὐτὸ ἐπέμειναν περισσότερο στὴν ἐπακρίβωση τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων ποὺ ἀναφέρει ἢ ὑπονοεῖ ὁ Ἀρσένιος, χωρὶς νὰ ἐπεκτείνονται σὲ ἄλλη ἐξέταση. Γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ Ἱερεμία καὶ τὴν ἵδρυση τοῦ πατριαρχείου Ρωσίας βλ. καὶ O. Halecki, «From Florence to Brest, (1439- 1596)», *Sacrum Poloniae Millenium*, tom. V, Roma 1958, σσ. 228-231.

16. Πρβλ. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. CIa.

17. Στὸ ἴδιο, ἀρ. CIIIa, σ. 163.

18. Ἄριστο ἄρθρο γιὰ τὸν Ἱερόθεο μητροπολίτη Μονεμβασίας ἔχει γράψει ὁ Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος στὴ *ΘΗΕ*, τόμ. Ζ', Ἀθῆναι 1965, στ. 796-798, μὲ βιβλιογραφία. Μὲ τὸ ὑλικὸ ποὺ ὑπάρχει θὰ μποροῦσε νὰ γραφῆ μιὰ μονογραφία γιὰ τὸν ἱεράρχη αὐτὸν ποὺ ἐπηρέαζε σημαντικὰ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία, καὶ νὰ ξανακοιταχτῆ τὸ θέμα ἂν ἦταν αὐτὸς ὁ συμπιλητὴς «Χρονογράφος». Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ βλ. Σταμάτη Στανίτσα, «Τὸ "Χρονικὸ τοῦ 1570" καὶ οἱ παραλλαγές του: Τὰ χρονικὰ ψευδο-Δωροθέου καὶ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Πελοποννησιακὰ* 16 (1985 -86) 593-633.

19. Βλ. ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ «Ἀπομνημονεύματά» του, στοῦ Dmitrievskij, σ. 78 κεξ.

20. Στὸ ἴδιο, Dmitrievskij, σ. 83· στὸ *«Κόποι καὶ διατριβή»* ὀνομάζει ἐπίσης τὸν «Λεόντιο διάκονο τῆς μεγάλης ἐκκλησίας», τὸν «πρωτοπαπᾶ τὸν μέγα καὶ τὸν μέγιστον ἀρχιδιάκονον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας» καὶ τὸν «μέγα δομέστικον Πασχάλην ἐκ τῆς μεγαλοπόλεως ἁγίου Κωνσταντίνου», βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. 49-50 καὶ Ζαμπελίου, *Καθίδρυσις*, σσ. 39-40.

21. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 37.

22. Γιὰ τὸ Σμολένικο βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ J. Krajcar, «Religious Conditions in Smolensk, 1611-1654», *OCP* 33 (1967) 404-405.

23. Βλ. Dmitrievskij, σ. 79.

24. Στὸ ἴδιο, σ. 19.

25. Στὸ ἴδιο, σ. 79.

26. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 37.

27. Βλ. Dmitrievskij, σ. 79. Γιὰ τοὺς ἐξ Ἰωαννίνων δραγουμάνους πβ. Ἀ. Φάλαγγα, «Μορφὲς Ἠπειρωτῶν...», *Δωδώνη* 33 (2004) 417-440.

28. Στὸ ἴδιο, σσ. 78-86. Ἀπὸ τὸν Dmitrievskij παρέθεσε τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ὁ Παπαδόπουλος, *Χρονογραφία*, σσ. 35-39, καὶ ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο ὁ Γ.Π. Κουρνοῦτος, *Τὸ ἀπομνημόνευμα 1453-1953*, Α', Βασικὴ Βιβλιοθήκη 44, Ἀθῆναι [1953], σσ. 75-78.

29. Διεξοδικὴ καὶ βασισμένη στὶς πηγὲς περιγραφή, μὲ τίτλο «Ἡ εἰς Ρωσσίαν ἔλευσις τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου», βλ. στοῦ [A. Muraviev, κατὰ τὴ μετάφραση τοῦ] Θεοδώρου Βαλλιάνου, *Ἱστορία τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας*, ἐν Ἀθήναις 1851, σσ. 319-358.

30. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. 41-44.

31. Βλ. Dmitrievskij, σ. 83.

32. Βλ. ἀντίστοιχα στὶς δύο παραπάνω παραπομπές.

33. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα βλ. στοῦ Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. 20-22, καὶ πρβλ. Παπαδόπουλου, *Χρονογραφία*, σσ. 27-28. Ὁ Παπαδόπουλος, *Χρονογραφία*, σ. 40, θεωρεῖ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ὡς «τὴν μόνην αὐθεντικὴν ἀφήγησιν περὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ρωσικοῦ Πατριαρχείου, αὐθεντικωτέραν, ὡς παρετηρήθη ἤδη, καὶ αὐτῶν τῶν ρωσικῶν ἐκθέσεων... ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ ποιήματος τοῦ Ἀρσενίου Ἐλασσόνος». Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀστήρικτη ἡ ἄποψη ποὺ διατύπωσε ὁ Σάθας, *Σχεδίασμα*, σ. πη', ὅτι «ἡ καθίδρυσις τοῦ Ρωσσικοῦ πατριαρχείου ὑπῆρξεν ἔργον βίας».

34. Πρβλ. Medlin-Patrinelis, σσ. 34-37, ὅπου μνεία τῶν πηγῶν. Βέβαια ἦταν γνωστὴ ἡ ἐπιθυμία τῶν Ρώσων ἡγετῶν νὰ ἱδρυθῆ πατριαρχεῖο στὴ Μόσχα, βλ. καὶ O. Halecki, «From Florence to Brest», ὅ.π., σσ. 223-231· A.M. Ammann, *Abriss der Ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien [1950], σσ. 231-233.

35. Βλ. Dmitrievskij, σ. 84.

36. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 48 κεξ.

37. Βλ. Dmitrievskij, σσ. 84-86.

38. Στὸ ἴδιο, σ. 26. Πρβλ. καὶ τὸν Χρονογράφο, στοῦ Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 22.

39. Βλ. Dmitrievskij, σ. 24. Βλ. καὶ Ν. Καραμζίνου, *Ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ρωσσίας* [μεταφρ.] ὑπὸ Κ. Κροκιδᾶ, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1859, σσ. 104-111· τὶς σελίδες αὐτὲς τοῦ Karamzin ἀνατύπωσε ὁ Σάθας, *Σχεδίασμα*, σσ. πγ'-πη'.

40. Βλ. τὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τοῦ Karamzin στοῦ Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. πζ'-πη'. Βλ. καὶ Dmitrievskij, σ. 26. Ὁ Χρονογράφος, βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. 22-23, σημειώνει σχετικά: «Καὶ εὐγῆκεν ὁ κὺρ Ἱερεμίας καὶ ὅλοι τους καὶ μὲ πολλοὺς κόπους ἦλθαν εἰς τὴν Λεχίαν, καὶ ἦσαν πόλεμοι τῶν Ταρτάρων καὶ

τῶν Λεχῶν. Καὶ ὁ πολὺς ἐν σοφίᾳ καὶ καλοσύνῃ Ἰωάννης ὁ Ζαμόσκης ἐτίμησε πολλὰ τὸν πατριάρχην καὶ ἔδωκε διακοσίους ἀνθρώπους καὶ ἤφεράν τον ἕως τὴν Καμενίτσαν, διότι ὁ ἐκλαμπρότατος κὺρ Ἰωάννης ὁ Ζαμόσκης ἦτον τότε νομοφύλαξ καὶ πρωτοστράτωρ Λεχίας». Ὁ βασιλιὰς Σιγισμοῦνδος τῆς Πολωνίας ἔδωσε «συστατικὴ ἐπιστολή» ἢ «ἐξουσία concessa patriarchae Ieremia» μὲ χρονολογία 16 Ἰουλίου 1589, στὴ Βίλνα, βλ. *Legrand, BH 16 s.*, IV, σ. 303, ὅπου ὅμως ὁ Legrand δὲν διασαφηνίζει τί περιεχόμενο εἶχε ἡ ἐπιστολή· πρβλ. καὶ Σάθα, *Σχεδίασμα*, σσ. 82-83 σημ. Τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς μποροῦμε νὰ τὸ παρακολουθήσουμε ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ ἐξέδιδε ὁ Ἱερεμίας στὶς πόλεις ποὺ κατέλυε, ἔγγραφα ποὺ τὰ βρίσκουμε στοῦ Milkowicz, *Monumenta*, μεταξὺ τῶν ἀρ. CXIII καὶ CXXXVII: στὶς 15 Ἰουλίου 1589 ἦταν στὴ Βίλνα, ὅπου ὁ βασιλιὰς Σιγισμοῦνδος τῆς Πολωνίας μὲ δύο ἔγγραφά του (ἀρ. CXIII καὶ CXIIIa) διατάζει τοὺς ὀρθοδόξους νὰ ὑπακούουν στὸν πατριάρχη ὅσον καιρὸ θὰ εἶναι στὰ πολωνικὰ ἐδάφη καὶ τοῦ χορηγεῖ ἔγγραφη ἐξουσία: αὐτὴ εἶναι λοιπὸν ἡ «ἐξουσία» ποὺ εἴδαμε πιὸ πάνω. Βλ. καὶ O. Halecki, «From Florence to Brest», ὅ.π., σ. 231. Τὴν 1η Αὐγούστου ἦταν ἀκόμη στὴ Βίλνα, στὶς 6 Αὐγούστου στὴ Βρέστ, στὶς 14 στὸ Ζαμόστι, στὶς 26 Αὐγούστου ὡς τὸ τέλος Σεπτεμβρίου στὸ Κράσνυι Στάβ, λίγο πιὸ πρὶν ἀπὸ τὸ Ζαμόστι, στὸ τέλος Ὀκτωβρίου στὴν Ταρνόπολη, στὰ μέσα Νοεμβρίου στὸ Κάμενετς Ποντόλσκυι, τὴν Καμενίτσα τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν. Στὶς 5 Αὐγούστου 1589 ἔστειλαν ἐπιστολὴ «οἱ ἀρχιερεῖς καὶ κληρικοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Μοσκοβίας» «ὑπὲρ ἀνακλήσεως Ἱερεμίου», βλ. Legrand καὶ Σάθα, ὅ.π.· ταυτόχρονα ἔστειλαν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Ἱερεμία, καλώντας τον νὰ ἐπιστρέψει ἐξ ὀνόματος ὅλης τῆς ἐκκλησίας, βλ. Legrand, ὅ.π. Ἀκόμη, στὶς 25 Σεπτεμβρίου 1589, ἀπὸ τὸ Ἰάσι ἔστειλε ἐπιστολὴ στὸν Ἱερεμία ὁ Πέτρος βοεβόδας τῆς Μολδοβλαχίας, μὲ τὴν ὁποία τὸν παρακαλοῦσε νὰ γυρίσει στὸ Πατριαρχεῖο του. Κατὰ τὸν Χρονογράφο, βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 25, ὁ Νικηφόρος Παράσχης ποὺ ἐπιτρόπευε τὸ Πατριαρχεῖο κατὰ τὴν ἀπουσία τοῦ Ἱερεμία, ἔκανε πολλὲς ἀκαταστασίες καὶ ἔξοδα, ὁπότε ὅλοι ζήτησαν καὶ πέτυχαν τὴ συγκατάνευση τοῦ σουλτάνου νὰ γυρίσει στὸν θρόνο του ὁ Ἱερεμίας, ὁ ὁποῖος τελικὰ κουρασμένος καὶ ἀπογοητευμένος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἤθελε νὰ μείνει στὴ Μόσχα, ὅπως λέει ὁ Χρονογράφος, ἢ νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν Πατριαρχεία· πρβλ. καὶ Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. πθ'. Στὶς 2 Ἰανουαρίου 1590 οἱ Ἱερεμίας καὶ Ἱερόθεος ἔφθασαν στὴ Μολδοβλαχία, βλ. Μ.Ι. Μανούσακα, «Γεννάδιος Μονεμβασίας τοῦ 1592 καὶ ὄχι τοῦ 1502», *Πελοποννησιακὰ* 5 (1962) 144 σημ. 5· «καὶ ἐδεξιώθηκέ τον ὁ Πέτρος βοηβόνδας πάλιν θαυμαστά, καὶ ηὗρεν πάλιν τὸν θρόνον του...», ὅπως διαβάζουμε στὸν Χρονογράφο, βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 25. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ζαμόισκυ θὰ ἤθελε τὸν Ἱερεμία νὰ ἐγκατασταθῆ ὡς πατριάρχης κάπου στὴ Ρουθηνία, βλ. O. Halecki, ὅ.π., σ. 229, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ καθολικοὶ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Ostrožskij, βλ. στὸ ἴδιο, σσ. 216-217, 224. Ὁ

Ἱερεμίας πάντως δὲν φαίνεται νὰ εἶχε διάθεση νὰ μείνει στὰ Ρουθηνικὰ ἐδάφη, ἁπλῶς οἱ φόβοι τῶν ἄλλων καὶ ἡ σχετικὴ φήμη δημιουργοῦσαν τέτοια θέματα, βλ. Halecki, ὅ.π., σ. 231. Γιὰ τὶς διάφορες «πράξεις» τοῦ Ἱερεμία στὴ Ρουθηνία βλ. στὸ ἴδιο, σσ. 231-232. Ὁ Ἱερεμίας καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφή του δὲν πέρασε ἀπὸ τὸ Λβὼφ «διὰ τὴν νόσον τὴν εὑρισκομένην ἐν αὐτῇ», βλ. Α.Π. Κεραμέως, «Σιγίλλιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β'», *Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1905 τῶν Ἐθνικῶν Φιλανθρωπικῶν καταστημάτων ἐν Κωνσταντινουπόλει*, σσ. 459-463. Στὴ Μολδαβία συναντήθηκε μὲ τὸν τέως πατριάρχη Θεόληπτο, ὅπου καὶ συμφιλιώθηκαν, βλ. Ἀ.Π. Ἀρχοντίδη, «Εἰδήσεις γιὰ τὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1592 (ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Σεβήρου)», *Θησαυρίσματα* 15 (1978) 125-126. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1590 οἱ Ἱερεμίας καὶ Ἱερόθεος γύρισαν στὴν Κωνσταντινούπολη, πρβλ. Regel, σσ. XCIX, 85. Χρήσιμο εἶναι νὰ συμβουλευθῆ κανεὶς καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Γερμανοῦ μητροπ. Σάρδεων καὶ Πισιδίας, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἑξῆς, Μέρος Πρῶτον* (1454-1702), ἐν Κωνσταντινουπόλει 1935, σσ. 54-55 σημ. 101. Τὸ καλύτερο δημοσίευμα γιὰ τὸν Ἱερεμία Β' εἶναι τοῦ L. Petit, ἄρθρο «Jérémie II Tranos» στὸ *Dictionnaire de Théologie Catholique*, t. 8, Paris 1924, στ. 886-894. Βλ. ἐπίσης Μ.Παΐζη-Ἀποστολοπούλου, «"Χρυσόβουλλον πατριαρχικόν". Τὰ παράδοξα τῆς διπλωματικῆς καὶ ἡ ἵδρυση τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας», *Μοσχοβία* 1(2001) 335-345, καὶ C.G. Pitsakis, «Un cas de "trisepiscopal" lors de la proclamation du patriarcat russe (1589)», στὸ ἴδιο, 365-376.

§ 4. Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴ Μόσχα (1588-1605)

Ὅπως προαναφέραμε[1], ἡ μακρόχρονη καὶ ἰσχυρὴ βασιλεία τοῦ μόνου ὀρθόδοξου ἡγεμόνα τσάρου Ἰβὰν Δ' Τρομεροῦ καὶ ἡ γενναιοδωρία του πρὸς τὶς μονὲς καὶ τὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς, παρότρυνε τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ μοναχισμοῦ καὶ τοῦ κλήρου νὰ καταφεύγουν στὴ Μόσχα γιὰ ζητεία συχνότερα ἀπὸ πρίν· στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ γιοῦ τοῦ Ἰβάν, τσάρου Θεοδώρου Α' Ἰβάνοβιτς (1584-1598), οἱ ζητεῖες καὶ οἱ ἀποστολὲς δωρεῶν ἀπὸ τὴ Μόσχα στὴν ὑπόδουλη ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ πολλαπλασιάστηκαν ἐξαιτίας τῆς ροπῆς τοῦ Θεοδώρου πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ τῆς ἵδρυσης τοῦ πατριαρχείου Μόσχας. Ἀλλά, καὶ στὴ βασιλεία τοῦ τσάρου Μπαρὶς Γκοντουνὼφ (1598-1605) παραπλήσια συνέβαιναν, ἂν καὶ ὄχι στὸν ἴδιο βαθμὸ ὅσο ἐπὶ τοῦ Θεοδώρου Α'[2]. Ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ Ἀρσένιος ὑπῆρξε στὰ χρόνια αὐτὰ ὁ κύριος ὑποστηρικτὴς καὶ βοηθὸς τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἔφθαναν στὴ Μόσχα γι' αὐτοὺς τοὺς σκοπούς, δωρητὴς καὶ ὁ ἴδιος πολλῶν εἰκόνων, χειρογράφων καὶ ἄλλων ἀφιερωμάτων σὲ μονές, πατριαρχεῖα καὶ ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς.

Κατὰ τὴν πολύμηνη παραμονή τους στὴ Μόσχα, Ἰούλιος 1588-Μάιος 1589, οἱ Ἱερεμίας, Ἱερόθεος καὶ Ἀρσένιος, παραμένοντας ὑπὸ διακριτικὸ περιορισμὸ ἐπαφῶν[3], εἶχαν ἀρκετὸ χρόνο στὴ διάθεσή τους. Καὶ ὡς πρὸς τὸν Ἱερόθεο Μονεμβασίας εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως[4] ὅτι στὶς 17 Σεπτεμβρίου 1588 τελείωσε τὴν ἀντιγραφὴ τῶν πρώτων 193 φύλλων τοῦ κώδικα 111 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων. Ἐπίσης παρακολούθησαν τὸν Αὔγουστο τοῦ 1588 τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἀνακήρυξης νέου Ρώσου ἁγίου, τοῦ ὁποίου ὁ Ἀρσένιος συνέθεσε ἀκολουθία, τοῦ ἁγίου Βασιλείου Μόσχας (†1552)· τὴν ἄγνωστη αὐτὴ ἀκολουθία εἶχα τὴν τύχη νὰ ἀνακαλύψω σὲ αὐτόγραφο τοῦ Ἀρσενίου στὴ μονὴ Δουσίκου, ποὺ σώζεται στὸν κώδικα 51, φφ. 36-45v, τῆς μονῆς αὐτῆς[5], ὅπως ἐξηγῶ εὐθὺς ἀμέσως. Στὸ συναξάριο τοῦ ἁγίου, φ. 39v, ὁ Ἀρσένιος γράφει[6]: «τούτων τῶν πολλῶν θαυμασίων καὶ τὸν

μοναχὸν καὶ ἡμεῖς τῷ τότε καιρῷ παρόντες ἐκεῖσε ἀκηκόαμέν τε καὶ ἑωράκαμεν· ὁ γὰρ τὴν ἴασιν λαβὼν μοναχὸς πρὸς ἡμᾶς αὐτόπους παρεγένετο, ὄντων ἡμῶν ἐν οἴκῳ ὑπερῴῳ θεάσασθαι ἡμᾶς καὶ λαβεῖν εὐλογίαν παρὰ τοῦ ἐν ἁγίοις πατριάρχου τοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου, παραγενομένου τῷ τότε καιρῷ πρὸς τὸν μέγαν αὐτοκράτορα βασιλέα Θεόδωρον χάριν ἐπισκέψεως». Κατόπιν ἀναφέρεται σύντομα στὸν προβιβασμὸ τοῦ μητροπολίτη Μόσχας Ἰὼβ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο Ρωσίας στὶς 26 Ἰανουαρίου 1589. Ἀλλὰ τὸ 1588, στὶς 2 Αὐγούστου, ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου Βασιλείου, γνωρίζουμε ὅτι ἔγινε ἡ ἐπίσημη ἁγιοποίησή του ἀπὸ τὸν τσάρο καὶ τὸν μητροπολίτη, λόγω τῶν πολλῶν θαυμάτων ποὺ ἐπιτελοῦσε μετὰ τὴν κοίμησή του[7]. Εἶναι, νομίζω, προφανὲς ὅτι ὁ θεραπευθεὶς μοναχὸς διηγήθηκε τὰ ὅσα γράφει ὁ Ἀρσένιος στὸ συναξάριο, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἁγιοποίησης τοῦ Βασιλείου καὶ ἐνῶ ἦταν ἀκόμη ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας στὴ Μόσχα. Ὑποστήριξα κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ κώδικα 51 ὅτι ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ κανόνα πρὸς τὸν τσάρο Θεόδωρο συμπεραίνεται πὼς ὁ Ἀρσένιος ἔγραψε αὐτὸν τὸν κανόνα ἐνῶ ἀκόμα ζοῦσε ὁ τσάρος, ἁγιοποιώντας τον ἔτσι ζωντανό! Ἂν τὸ «ἐν ἁγίοις πατριάρχου» σημαίνει πὼς ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας εἶχε πεθάνει, τότε ὁ Ἀρσένιος συνέταξε τὴν ἀκολουθία μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1595 (θάνατος Ἱερεμία) καὶ 1598 (θάνατος Θεοδώρου), στηριγμένος στὴ διήγηση τοῦ μοναχοῦ ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ποὺ ἄκουσε ὁ ἴδιος. Τέλος, τὶς διάφορες ἐπίσημες δεξιώσεις καὶ ἐπισκέψεις ποὺ παρακολούθησαν οἱ Ἱερεμίας, Ἱερόθεος καὶ Ἀρσένιος μετὰ τὴν ἐπίσημη ἐνθρόνιση τοῦ πατριάρχη Ρωσίας Ἰὼβ τὶς σημείωσα στὸ τέλος τῆς προηγούμενης παραγράφου. Ἐκεῖ ἐπίσης ἀνέφερα ὅτι ὁ Ἀρσένιος παρακάλεσε τὸν τσάρο νὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ ἐγκατασταθῆ στὴ Μόσχα, πράγμα ποὺ ὁ τσάρος δέχθηκε πρόθυμα.

Δὲν γνωρίζουμε γιὰ ποιούς λόγους προτίμησε ὁ Ἀρσένιος νὰ ζήσει στὴ Μόσχα, σχετικὲς ὅμως ὑποθέσεις θὰ μπορούσαμε εὔλογα νὰ κάνουμε. Πάντως ὁ Χρονογράφος, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρει τὸν Ἀρσένιο ὡς συνοδὸ τοῦ πατριάρχη στὸ ταξίδι πρὸς τὴ Μόσχα, ἐπισημαίνει ὅτι «δὲν εἶχε θρόνο»[8]. Ὁπωσδήποτε, τὸν Μάιο τοῦ 1590

«Γαβριὴλ Δημονίκου καὶ Ἐλασσῶνος» ὑπογράφει στὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο ποὺ ἀναγνωρίζει τὴν ἵδρυση πατριαρχείου στὴ Μόσχα[9], καὶ στὶς 17 Μαΐου 1591 ἀναφέρεται «Λαυρέντιος Δημονικίου καὶ Ἐλασῶνος»[10]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀρσένιος δὲν ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν τίτλο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἐλασσόνος καὶ Δημονίκου, μαζὶ καὶ μὲ ἄλλους ἐκκλησιαστικοὺς τίτλους ποὺ ἔλαβε ἀργότερα στὴ ρωσικὴ πρωτεύουσα. Οὔτε πάλι νομίζω πὼς ἔχει ἰδιαίτερο νόημα ἡ φράση τοῦ Ἀρσενίου στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του ὅτι ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας ἔφυγε ἀπὸ τὴ Μόσχα «καταλιπὼν ἐκεῖσε τὸν ταπεινὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἐλασσῶνος κὺρ Ἀρσένιον, ὅστις ὑπὸ τοῦ βασιλέως μεγάλως φιλοτιμούμενος καὶ εἰς ὕστερον εἰς τὸν μέγαν ναὸν τῶν παμμεγίστων Ἀρχαγγέλων τῆς μεγάλης Μοσχοβίας τὸν ἐν τοῖς βασιλείοις, ἔνθα καὶ οἱ τάφοι τῶν μεγάλων κνέζων καὶ βασιλέων εἰσί, γνήσιος ἀρχιερεὺς ἐχρημάτισε κελεύσει τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ πατριάρχου καὶ πάσης τῆς ἀρχιερατικῆς τάξεως»[11].

Ὁ Ἀρσένιος τονίζει στὸ *«Κόποι καὶ διατριβή»*[12] καὶ στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του[13] κάτι ποὺ βλέπουμε καὶ στὸν συναξαριακό του βίο[14], ὅτι ὁ τσάρος Θεόδωρος τοῦ πρόσφερε πλούσια ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ ὑποστήριξη γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ζήσει στὴ Μόσχα. Μὲ τὰ εἰσοδήματα αὐτὰ μπόρεσε νὰ συντηρήσει τὸν «οἶκον αὐτοῦ τὸν πλησίον εἰς τὰ βασίλεια», ὅπου καὶ «ἔκτισεν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ μυροβλύτου, κατακοσμήσας αὐτὴν καὶ τὸν ἄρτικαν αὐτῆς ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν, κατακαλύψας πᾶσαν σιδήρῳ λευκῷ»[15]. Μπόρεσε ἐπίσης νὰ κτίσει ἄλλες τέσσερις ἐκκλησίες στὴ Μόσχα, τέσσερις ἔξω ἀπὸ τὴ Μόσχα καὶ νὰ ἀνακαινίσει καὶ ἐξωραΐσει κι ἄλλες δύο[16]. Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ συμβολὴ τοῦ Ἀρσενίου στὴν τόνωση τῶν ἑλληνορωσικῶν πολιτιστικῶν σχέσεων καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς αἰχμάλωτης ὀρθόδοξης ἐκκλησίας. Μὲ ὅσα θὰ παραθέσω, σκοπός μου δὲν εἶναι νὰ ἐξαντλήσω τὸ θέμα «Ἕλληνες στὴ Μόσχα 1589-1605»[17], ἀλλὰ νὰ παρακολουθήσω τὴ ζωὴ καὶ δραστηριότητα τοῦ Ἀρσενίου.

Στὰ χρόνια αὐτά, ἴσως ἀπὸ τὸ 1584 καὶ ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὸ 1595, ἔζησε στὴ Μόσχα καὶ ὁ Ἰγνάτιος ὁ Κύπριος, ὁ ποτὲ Ἱερισσοῦ

καὶ Ἁγίου Ὄρους, ἀπὸ τὸ 1603 ἀρχιεπίσκοπος Ριαζὰν καὶ ἀργότερα δεύτερος μετὰ τὸν Ἰὼβ πατριάρχης Ρωσίας. Ὁ Ἀρσένιος τὸν γνώριζε καὶ περιέγραψε σύντομα τὴ διαβίωσή του στὴ Μόσχα καὶ τὴν ἄνοδο καὶ ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο[18].

Ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια στὴ Μόσχα ὁ Ἀρσένιος ἀσχολήθηκε καὶ μὲ δύο προσφιλεῖς του συνήθειες, νὰ γράφει ἐνθυμήσεις καὶ ἀφιερωματικὲς σημειώσεις σὲ χειρόγραφα καὶ νὰ ἀποστέλλει εἰκόνες καὶ ἄλλα δῶρα σὲ μονὲς καὶ πατριαρχεῖα τῆς ὑπόδουλης ὀρθοδοξίας[19]. Ἔτσι ἔχουμε σημείωσή του στὸν κώδικα Μόσχας, Κρατικοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου 511, (εὐαγγέλιο τοῦ 11ου αἰ.) ποὺ δώρησε ὁ Ἱερεμίας στὸν Ἰώβ, ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ προερχόμενο ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀνῆκε τότε στὸ Πατριαρχεῖο Μόσχας[20]. Ἐπίσης ἄλλη σημείωση στὸν κώδικα Μόσχας, Κρατ. Ἱστορ. Μουσείου 284 (462), φ. 6v, σὲ ἐνθύμηση τῆς ἵδρυσης τοῦ πατριαρχείου Μόσχας[21].

Τὸ ἔτος ,ζϟζ' - 1589 ὁ Ἀρσένιος ἔστειλε εἰκόνες στὶς μονὲς τῶν Μετεώρων καὶ τοῦ Δουσίκου, ποὺ φέρουν στὸ πίσω συνήθως μέρος τους σημειώσεις τοῦ ἀφιερωτῆ τους. Ἂν θυμηθοῦμε ὅτι τὸν Μάιο τοῦ 1589 ἀναχώρησαν ἀπὸ τὴ Μόσχα ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας καὶ ἡ συνοδία του, εἶναι εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σ' αὐτοὺς ἔδωσε ὁ Ἀρσένιος τὶς εἰκόνες γιὰ νὰ φτάσουν στὸν προορισμό τους· ὅμως ὁ Dmitrievskij διατυπώνει ἄλλη ὑπόθεση, ὅτι οἱ εἰκόνες στάλθηκαν μὲ τὸν Δαμασκηνὸ ἀρχιμανδρίτη τοῦ ὄρους τῶν Μετεώρων ποὺ τὸ 1590 ἦταν στὴ Μόσχα[22]. Οἱ εἰκόνες αὐτὲς εἶναι: εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου[23], ἄλλη μικρῶν διαστάσεων τῆς Δεήσεως[24] καὶ τρίτη τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου[25], καὶ οἱ τρεῖς στὸ Μετέωρο· ἀπ' αὐτὲς στὸ Μετέωρο εἶδα ὅτι σώζεται μόνο ἡ τρίτη, ἐνῶ ἐπισήμανα καὶ ἄλλη, ἄγνωστη στοὺς ἐρευνητές, εἰκόνα τῆς Παναγίας Σκέπης, σταλμένη ἐπίσης τὸ 1589· πέμπτη εἰκόνα τῆς Θεομήτορος τύπου Βλαδιμὴρ στὴ μονὴ Βαρλαάμ[26]· καὶ ἕκτη εἰκόνα τῆς Παναγίας Σκέπης στὴ μονὴ Δουσίκου, ἄγνωστη ὡς τώρα, ποὺ βρῆκα στὴ μονὴ αὐτή, ὅμοια ἀκριβῶς μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Μετεώρου.

Τὸν χειμώνα 1590-1591 πρέπει ὁ Ἱερόθεος Μονεμβασίας νὰ ξαναβρέθηκε στὴ Μόσχα. Εἴδαμε[27] ὅτι τὸν Μάιο τοῦ 1590 ἦταν στὴν

Κωνσταντινούπολη· τὸν Ἰούνιο 1591 ἦταν στὴ Βλαχία «κατερχόμενος ἐκ Ρωσίας», ὅπως μᾶς λέγει τὸ βιβλιογραφικό του σημείωμα στὸν κώδικα Ἱεροσολύμων, Πατρ. Βιβλ. 111, φ. 396v: «Ἱερόθεος ὁ Μονεμβασίας ἐν ἔτει ,ζϟθ' ἰουνίῳ ι' ἐν Βλαχίᾳ κατερχόμενος ἐκ Ρωσίας»[28]. Ὁ Ἱερόθεος πῆγε καὶ ἀργότερα στὴ Μόσχα, ὅπου ἔχουμε μαρτυρία ὅτι ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἀρσένιο.

Πρῶτο μέλημα τοῦ Ἀρσενίου ὑπῆρξε, ὅπως φαίνεται, ἡ συγγραφὴ τοῦ ποιήματός του *«Κόποι καὶ διατριβή»*. Ἔχει ὑποστηριχθῆ πολὺ εὔστοχα[29] ὅτι γράφτηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1590-1593 καὶ ὁπωσδήποτε ὄχι μετὰ τὸ 1595 ποὺ πέθανε ὁ Ἱερεμίας, γιατὶ στὸ κείμενό του ὁ Ἀρσένιος ἔχει σαφῆ πρόθεση νὰ ὑπερασπίσει τὴν ἀκέραιη στάση τοῦ πατριάρχη ἀπέναντι στὶς πιέσεις τῶν Ρώσων γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ πατριαρχείου, κάτι ποὺ δὲν κάνει στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του. Στὸ μεταξύ, τὸ 1591 τυπώθηκε στὸ Λβὼφ δίγλωσση ἡ ἑλληνικὴ γραμματικὴ ποὺ δίδασκε ὁ Ἀρσένιος στὸ σχολεῖο τῆς πόλης αὐτῆς[30].

Ἀπὸ τὸν Μάιο 1591 ὡς τὸν Φεβρουάριο 1592 παρέμεινε στὴ Μόσχα ἡ ἀποστολὴ τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν καὶ κληρικῶν ποὺ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Διονύσιο μητροπολίτη Τορνόβου ἔφεραν τὸ συνοδικὸ γράμμα τοῦ Μαΐου 1590 ποὺ ἐπικύρωνε τὴν ἵδρυση τοῦ πατριαρχείου Ρωσίας[31]. Στὴν ἀποστολὴ αὐτὴ μετεῖχε καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀρσενίου, ἀρχιμανδρίτης Ἀθανάσιος τῆς μονῆς Δουσίκου μὲ τὸν ἱερέα Γεράσιμο, καὶ ἐπίσης ὁ Δαμασκηνὸς ἀρχιμανδρίτης τοῦ Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων μὲ τὸν μοναχὸ Κυπριανὸ καὶ τρίτος ἀρχιμανδρίτης, ὁ Μεθόδιος τῆς Ζάβορδας μὲ τὸν μοναχὸ Νεόφυτο. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀρσενίου Ἀθανάσιος ἔλαβε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δῶρα γιὰ τὴ μονὴ τῆς μετανοίας του, καὶ προσωπικὰ δῶρα[32]. Ἐπίσης συμμετεῖχαν ὁ Δαμασκηνὸς κελλάριος τῆς μονῆς τῶν Ἀρχαγγέλων τῶν Ἱεροσολύμων μὲ τοὺς ἀρχιμανδρίτες Χριστόφορο καὶ Ἱερεμία, τὸν Ἱεροδιάκονο Γεδεὼν καὶ τοὺς μοναχοὺς Γαβριὴλ καὶ Γεράσιμο κ.ἄ.[33]· στὸν γέροντα κελλάριο Δαμασκηνὸ ἐμπιστεύτηκε ὁ Γκοντουνὼφ καὶ δῶρα προσωπικά του γιὰ «τὴν Θεοτόκον ἐν Γεθσημανῇ»[34]. Κατὰ τὴν ἐπίσημη ἀποχαιρετιστήρια συνάντηση τοῦ μητροπολίτη Διονυσίου

μὲ τὸν πατριάρχη Ἰὼβ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1592, ὁ Ἀρσένιος κάθησε σὲ ἀνάκλιντρο ἐκ δεξιῶν τοῦ πατριαρχικοῦ, μαζὶ μὲ τὸν Διονύσιο[35]. Ὅλοι οἱ γέροντες τῶν μοναστηριῶν πῆραν δῶρα καὶ ἐλεημοσύνες γιὰ τὰ μοναστήρια τους, ἀφοῦ γιὰ ζητεία εἶχαν πάει στὴ Μόσχα, ἀλλὰ δόθηκαν καὶ δῶρα γιὰ τὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς[36]. Ἡ ἀποστολὴ ἔφυγε ἀπὸ τὴ Μόσχα τὸν Μάρτιο 1592[37] καὶ στὶς 15 Ἰουνίου 1592 βρισκόταν στὸ Λβώφ[38]. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1592 πρέπει νὰ ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὁ Διονύσιος ἀνακοίνωσε στὸν πατριάρχη Ἱερεμία τὶς ἀντιρρήσεις τῶν Ρώσων γιὰ τὴν τάξη τῶν πατριαρχείων καὶ τὴν ἀπουσία τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τὴ σύνοδο τοῦ 1590, καὶ ἔτσι προκλήθηκε νέα σύνοδος ποὺ συνῆλθε τὸν Φεβρουάριο 1592 καὶ πάλι στὴν Κωνσταντινούπολη[39].

Στὸν ἀδελφό του Ἀθανάσιο πιθανότατα ἔδωσε ὁ Ἀρσένιος τὶς εἰκόνες ποὺ δώρησε στὴ μονὴ Δουσίκου, ὅπου καὶ σώζονται σήμερα. Γνωστότατη ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς ἔνθρονης βρεφοκρατούσας Θεοτόκου, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς ὁποίας δέονται ὁ ἅγιος Βησσαρίων ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης (†1540) καὶ ὁ ἀνεψιός του Νεόφυτος ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης, ἐνῶ γονυπετεῖς κάτω ἀπ' αὐτοὺς παριστάνονται οἱ ἀδελφοί, καὶ ἀνεψιοὶ τοῦ δευτέρου, Ἰωάσαφ ἐπίσκοπος Σταγῶν καὶ Ἀρσένιος ἀρχιεπίσκοπος Δημονίκου καὶ Ἐλασσόνος. Οἱ ἐπιγραφὲς τῶν ὀνομάτων εἶναι στὰ ρωσικά, ἐνῶ στὸ πίσω μέρος τῆς εἰκόνας ὁ Ἀρσένιος ἔχει γράψει ἰδιόχειρο σημείωμα ἀφιέρωσης τῆς εἰκόνας στὴ μονὴ Δουσίκου τὸ 1592. Ἡ εἰκόνα ἔχει πλέον περιέλθει στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο[40]. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες δύο ἄγνωστες εἰκόνες τοῦ Ἀρσενίου στὸ Δούσικο, ποὺ τὶς ἐπισήμανα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐκεῖ ἐρευνῶν μου, μὲ παρόμοια ἀφιερωματικὰ σημειώματα τοῦ δωρητῆ τους στὸ πίσω μέρος καὶ χρονολογία ἀφιέρωσης τὸ 1592· ἡ μία ἀπ' αὐτὲς εἶναι εἰκόνα ἱστορημένη μὲ τρία θέματα, καὶ ἡ ἄλλη τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσας. Μιὰ ἄλλη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσας σταλμένη ἀπὸ τὸν Ἀρσένιο σώζεται στὸ Δούσικο, ἡ χρονολογία της ὅμως εἶναι ἐξίτηλη. Στὴ μονὴ Δουσίκου σώζονται καὶ μερικὲς ἄλλες ρωσικὲς εἰκόνες ἐκείνων τῶν χρόνων, χωρὶς ὅμως κανένα σημείωμα προέλευσής τους. Τὸ 1592 ἔστειλε ἐπί-

σης δύο εἰκόνες τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσας στὴ μονὴ Βαρλαάμ, ἄγνωστες στοὺς ἐρευνητές, ποὺ τὶς ἐπισήμανα στὴ μονὴ αὐτή.

Στὶς 17 Φεβρουαρίου 1592 ὁ Ἀρσένιος δώρησε στὸν Γρηγόριο ἀρχιμανδρίτη τῆς μονῆς Χιλανδαρίου, ποὺ εἶχε ἔλθει στὴ Μόσχα γιὰ ζητεία καὶ εἶχε παραλάβει γράμμα τοῦ πατριάρχη Ἰὼβ γιὰ τὸ ρωσικὸ ἁγιορείτικο μοναστήρι τοῦ Παντελεήμονος, χειρόγραφο σλαβικὸ εὐαγγέλιο, ποὺ ὅμως πέρασε σὲ ἄλλα χέρια καὶ σωζόταν στὴ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ Ζάνταρ τῆς Δαλματίας. Μὲ τὸν ἴδιο ἀρχιμανδρίτη Γρηγόριο ἔστειλε στὸ Χιλανδάρι εἰκόνα τῆς Βρεφοκρατούσας, μὲ ἀφιερωματικὲς ἐπιγραφὲς στὸ πίσω μέρος. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ δωρήθηκε τὸ 1860 ἀπὸ τὸν ἡγούμενο Σωφρόνιο τοῦ Χιλανδαρίου στὸν P. Sevastianov καὶ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Ρωσικῆς Τέχνης στὴν Ἁγία Πετρούπολη[41].

Στὶς 6 Μαρτίου 1592 σύνοδος Ρώσων ἱεραρχῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πατριάρχη Ἰώβ, στὴν ὁποία συμμετεῖχε καὶ ὁ Ἀρσένιος ἀρχιεπίσκοπος Ἐλασσόνος, ἐξέλεξε ὡς μητροπολίτη Νόβγκοροντ τὸν ἀρχιμανδρίτη Βαρλαάμ[42].

Στὶς 26 Μαΐου 1592 γεννήθηκε ἡ κόρη τοῦ τσάρου Θεοδώρου καὶ τῆς βασίλισσας Εἰρήνης, Θεοδοσία, γεγονὸς ποὺ ἔδωσε μεγάλη χαρὰ στὸ ὡς τότε ἄτεκνο βασιλικὸ ζεῦγος· ἡ χαρὰ αὐτὴ ἐκφράστηκε καὶ μὲ πλούσιες παροχὲς τοῦ τσάρου πρὸς τοὺς φτωχούς, τοὺς ἐξόριστους καὶ τοὺς φυλακισμένους καὶ καταγράφηκε ἀπὸ τὸν Ἀρσένιο σὲ ἐνθύμηση ποὺ σώζεται στὸν κώδικα 284 (462) τοῦ Κρατικοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Μόσχας[43].

Στὶς 13 Αὐγούστου 1592 κάποιος Μακάριος ἱερομόναχος τελείωσε στὴ Μόσχα τὸ γράψιμο τοῦ κώδικα Ἄθω, Διονυσίου 446. Στὸ βιβλιογραφικό του σημείωμα ἀναφέρεται κι αὐτὸς στὸ χαρμόσυνο γεγονὸς τῆς γέννησης τῆς βασιλοπούλας Θεοδοσίας[44].

Μὲ γράμμα του πρὸς τὸν Ἀρσένιο Ἐλασσόνος ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, 8 Σεπτεμβρίου 1592, ἀναγγέλλει τὴ λήψη εἰκόνας ποὺ ὁ Ἀρσένιος εἶχε στείλει στὸ πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας· ἀπὸ τὸ γράμμα, ποὺ ἐκδίδω κριτικὰ στὸ Μέρος Γ΄, ἀρ. Β6[45], πληροφορούμαστε ὅτι μαζὶ μὲ τὴν εἰκόνα εἶχαν σταλῆ καὶ ἐλεημοσύνες τοῦ

τσάρου Θεοδώρου, ποὺ ὅμως χάθηκαν σὲ κάποιο ναυάγιο στὸ Θρακικὸ πέλαγος, καὶ ὅτι ὁ Μελέτιος Πηγᾶς γιὰ πρώτη φορὰ ἄκουγε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρσενίου Ἐλασσόνος.

Δύο ἀκόμη, τέως ἄγνωστες, εἰκόνες-δωρεὲς τοῦ Ἀρσενίου δημοσίευσε ὁ Παναγιώτης Βοκοτόπουλος[46α]. Ἡ πρώτη, τῆς Βρεφοκρατούσας, στάλθηκε τὸ 1592 στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα, στὴν ἔρημο τῆς Ἰουδαίας, ὅπου καὶ βρίσκεται σήμερα. Ἡ δεύτερη στάλθηκε ἐπίσης τὸ 1592 στὴ μονὴ Διονυσίου τοῦ Ἄθω καὶ εἰκονίζει δύο ἁγίους τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας ποὺ ἁγιοποιήθηκαν τὸ 1547, Ζωσιμᾶ καὶ Σαβάτιο. Καὶ οἱ δύο ἔχουν στὸ πίσω μέρος τους ἀφιερωματικὲς ἰδιόχειρες ἐπιγραφὲς τοῦ Ἀρσενίου.

Στὶς 12 Φεβρουαρίου 1593 συνῆλθε σύνοδος στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν ὁποία μετεῖχαν οἱ πατριάρχες Ἱερεμίας Κωνσταντινουπόλεως, Μελέτιος Πηγᾶς Ἀλεξανδρείας («ἐπέχων καὶ τὸν τόπον τοῦ Ἰωακεὶμ Ἀντιοχείας») καὶ ὁ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων[46]· ἡ σύνοδος αὐτὴ ἐξέδωσε «Τόμο» σχετικὸ μὲ τὸ πατριαρχεῖο Μόσχας ποὺ ἀναγνώριζε ὡς κανονικὴ τὴν ἵδρυσή του καὶ τοῦ ἔδινε τὴν τάξη μετὰ τὸ πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων. Τὸν «Τόμο» ἀνέλαβαν νὰ φέρουν στὴ Μόσχα ὁ πρέσβυς τοῦ τσάρου Γρηγόριος καὶ οἱ Νεόφυτος ἀρχιμανδρίτης καὶ Ἰωάσαφ ἀναγνώστης, πρόσωπα ἔμπιστα τοῦ Μελετίου Πηγᾶ καὶ ἀνήκοντα στὸ πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων[47]. Μὲ γράμμα του πρὸς τὸν τσάρο Θεόδωρο, 21 Ἰουλίου 1593, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ζητοῦσε νὰ ἀποστείλει πίσω «τοὺς αὐτόθι ἡμετέρους ἀδελφούς, τόν τε ἡμέτερον πνευματικὸν καὶ λογοθέτην κὺρ Νεόφυτον σὺν τῷ ἀναγνώστῃ κὺρ Ἰωάσαφ [...] καὶ ταχέως καὶ ἀσφαλῶς, ἵνα γνῶμεν τί καὶ ἡμῖν πρακτέον»[48]. Ὅμως οἱ δύο ἀπεσταλμένοι τοῦ Μελετίου Πηγᾶ καὶ ἰδίως ὁ Νεόφυτος ἀναμίχθηκαν σὲ περιπέτειες· συγκεκριμένα ἦρθε σὲ ρήξη ὁ Νεόφυτος μὲ τὸν «ἐπὶ τοῦ Ταμείου τοῦ βασιλικοῦ» ἄρχοντα Βασίλειο καὶ ἐξορίστηκε[49]· ὅπως φαίνεται ἀπὸ γράμματα τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, ποὺ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1597 πρὸς τοὺς Ρώσους ἡγεμόνες[50], τρία ὁλόκληρα χρόνια οἱ δύο ἀπεσταλμένοι ἔμειναν ἐξόριστοι, καὶ τελικὰ ἐπέστρεψε «μόνος ὁ ἀναγνώστης πτωχός, κατάχρεως»[51]. Ὅμως ὁ Πηγᾶς ἔστειλε καὶ πάλι

στὴ Μόσχα τὸν Ἰωάσαφ ἀναγνώστη γιὰ ζητεία, παρακαλώντας καὶ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Νεοφύτου[52]. Ὁ Νεόφυτος αὐτὸς ταυτίζεται μὲ τὸν ἀποστολέα ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Κύριλλο (Λούκαρι) ἀπὸ τὴ Μεγάλη Ρωσία (2 Ἰουνίου 1595) ἀποκαλυπτικῆς γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς ἄνδρες, ἀπὸ τὴν ὁποία πληροφορούμαστε τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἰωάσαφ καὶ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴ Μόσχα[53]. Ὁ Ν.Β. Τωμαδάκης ἀπέδειξε πειστικὰ ὅτι ὁ Νεόφυτος αὐτὸς ἦταν Κρητικὸς καὶ διορατικὰ ὑποστήριξε ὅτι πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσουμε στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Μελετίου Πηγᾶ[54]. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1595 λοιπὸν ἔφυγε ὁ Ἰωάσαφ ἀπὸ τὴ Μόσχα καὶ «μετὰ τριετίαν» ἀπὸ τὸ 1593, δηλαδὴ τὸ 1596, ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη· τὸν Μάιο 1597 ὁ Πηγᾶς, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ τοποτηρητὴς τοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως, τὸν στέλνει πάλι στὴ Μόσχα, ἀφοῦ μὲ γράμμα του ἀπὸ 19 Μαΐου 1597 πρὸς τὴν ἀδελφότητα τοῦ Λβὼφ ζητεῖ νὰ ὑποδεχθοῦν καὶ φροντίσουν τὸν Ἰωάσαφ[55]. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν ἱστορία ἐνδιαφέρει κυρίως τὸ θέμα μας εἶναι ὅτι ὁ Ἀρσένιος ἀνέλαβε σημαντικὴ μεσολαβητικὴ προσπάθεια ὑπὲρ τῶν δύο αὐτῶν προσώπων: ὑπάρχει δεύτερο γράμμα τοῦ Πηγᾶ πρὸς τὸν Ἀρσένιο (τῆς 15 Ἀπριλίου 1597) μὲ τὸ ὁποῖο τὸν εὐχαριστεῖ γιὰ τὴ «φιλοκαγαθία» του, γιατὶ ὁ Ἀρσένιος φιλάνθρωπα δεξιώθηκε στὴ Μόσχα τοὺς Νεόφυτο καὶ Ἰωάσαφ, «ξένος ξένους καὶ πεπονθότας τι τῶν ἀβουλήτων»[56]. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Ἰωάσαφ ἔδωσε αὐτὲς τὶς πληροφορίες στὸν Πηγᾶ[57], ποὺ ζητεῖ κατόπιν στὸ γράμμα του ἀπὸ τὸν Ἀρσένιο «μὴ ἀμελῆσαι κατὰ τὸ δυνατόν, ὥστε ἐλευθερωθῆναι τὸν ἡμέτερον ἱερομόναχον, ᾧ ἐρχομένῳ παραγγελεῖς ἵνα φέρῃ μεθ' ἑαυτοῦ σφαλιστάριον ἐν τεχνίτου ἐμπείρου, σταύρωσιν καὶ ἀνάστασιν ἔχον τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν· καὶ ἕτερον τὰς δώδεκα ἑορτάς, οἷον εἰώθασιν αὐτόθι ποιεῖν ὡς βιβλίου φύλλα εἰς μίαν ἀσφαλιζόμενα θήκην». Ὁ Πηγᾶς στὸ γράμμα αὐτὸ διατυπώνει τὴν ἐπιθυμία του νὰ ἐπισκεφθῆ κι ὁ ἴδιος τὴ Μόσχα, κάτι ποὺ ποτὲ δὲν πραγματοποίησε, καὶ ἀναφέρεται σὲ κάποιον Κωνσταντῖνο, ἄγνωστο ποιόν, ποὺ θὰ μποροῦσε - ἂν ἤθελε -νὰ διορθώσει τὴν κατάσταση στὴν ὁποία εἶχε ἐμπλακῆ ὁ Νεόφυτος, ὥστε νὰ δεχτῆ τὴν εὐχαριστία κι ὄχι τὴν ἀγανάκτηση τοῦ Πηγᾶ. Ἀπὸ τὸ γράμμα αὐτὸ βλέπουμε ἀφενὸς τὴ σημαντικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Ἀρσενίου στοὺς Ρώσους ἡγέτες καὶ ἀφετέρου τὴ βοήθεια ποὺ προσέφερε στοὺς Ἕλληνες στὴ Μόσχα ὡς μεσάζων, κατὰ κάποιο τρόπο, ὑπὲρ τῶν αἰτημάτων τους. Ἐξάλλου, ὁ Πηγᾶς περατώνει τὸ γράμμα του σημειώνοντας ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ στείλει στὸν Ἀρσένιο κάποιο δῶρο ὡς ἀνταμοιβή, γιατὶ ἀντιμετωπίζει «ἀπορίαν καὶ θλίψεις», καὶ τονίζει ὅτι δὲν νομίζει πὼς κι ὁ Ἀρσένιος ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τίποτα. Αὐτό, νομίζω, δείχνει τὶς ὑλικὲς καὶ ἠθικὲς ἀπολαυὲς ποὺ εἶχε ὁ Ἀρσένιος στὴ Μόσχα καὶ τὸ πόσο γνωστὸ ἦταν αὐτὸ στὴν Ἀνατολή. Τελειώνοντας τὴν παράγραφο αὐτὴ ἂς σημειώσουμε ὅτι ὁ Νεόφυτος ἀπελευθερώθηκε ὕστερα ἀπὸ τὶς παρεμβάσεις αὐτές, προφανῶς μέσα στὸ 1597, ἀφοῦ ἀνάμεσα στὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1598 καὶ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1599 στάλθηκε ἀπὸ τὸν Πηγᾶ πρὸς τὸν Γαβριὴλ Φιλαδελφείας γιὰ ὑπόθεση τῆς μονῆς Σινᾶ[58]. Στὶς 27 Μαρτίου 1593 ὁ Ἀρσένιος ἔστειλε ἀπὸ τὴ Μόσχα τέσσερις εἰκόνες ὡς δῶρο στὸν Γαβριὴλ Σεβῆρο καὶ στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῶν Γραικῶν τῆς Βενετίας, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ σχετικὸ γράμμα τοῦ Ἀρσενίου πρὸς τὸν Σεβῆρο, τοῦ ὁποίου τὸ αὐτόγραφο σώζεται στὸ ἀρχεῖο τῆς ὀρθόδοξης ἀδελφότητας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας[59]. Οἱ εἰκόνες στέλνονται μὲ τὸν Ἀποστόλη Τζιγαρᾶ[60] στὴ Βενετία ὡς δεῖγμα φιλίας τοῦ Ἀρσενίου καὶ ὑπόληψης πρὸς τὴ φήμη ποὺ εἶχε ὁ Γαβριὴλ Σεβῆρος. Κάποιος «Φιλαντρινὸς σὺν τῇ συζύγῳ αὐτοῦ ἐκ Τρίκκης» ποὺ ἦταν τότε κοντὰ στὸν Ἀρσένιο στέλνει —στὸ ὑστερόγραφο τῆς ἐπιστολῆς— τοὺς χαιρετισμούς του στὸν Σεβῆρο. Μὲ τὸ γράμμα του ὁ Ἀρσένιος ἐπεδίωκε νὰ γνωριστῆ μὲ τὸν Σεβῆρο καὶ νὰ κρατήσει ἐπαφὴ μαζί του, εἶναι ἄγνωστο ὅμως ἂν ὑπῆρξε κάποια συνέχεια[61]. Οἱ τέσσερις αὐτὲς εἰκόνες, δύο γιὰ τὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ δύο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Σεβῆρο, δὲν ἔχουν ἀκόμη ταυτιστῆ μὲ ὅσες διατηροῦνται στὴ συλλογὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου[62]. Ἐκεῖ ἐπίσης σώζεται ἀργυρὸ ἐγκόλπιο, δῶρο τοῦ Ἀρσενίου, μὲ χρονολογία ,ζρδ' (1596), ποὺ εἶναι ἄγνωστο πότε καὶ πῶς βρέθηκε στὴ Βενετία[63].

Ἀπὸ τὸν Μάιο ὡς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1593 παρέμεινε στὴν

Κωνσταντινούπολη ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ τσάρου Τρύφων Καραμπέινικωφ, κομιστὴς πολλῶν καὶ πλούσιων δωρεῶν γιὰ τὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς, τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὶς μονὲς τοῦ Ἄθω[64]· ὁ τσάρος εἶχε κάθε λόγο νὰ εἶναι εὐχαριστημένος ἀπὸ τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Καραμπέινικωφ συνέχισε τὸ ταξίδι του καὶ πρὸς τὰ ἄλλα πατριαρχεῖα[65]. Οἱ ἑλληνορωσικὲς σχέσεις στὸν 16ο αἰώνα βρίσκονταν στὴν εὐτυχέστερη φάση τους.

Μὲ γράμμα πρὸς τὸν τσάρο Θεόδωρο, 18 Ἀπριλίου 1594, ὁ Ἰωακεὶμ πατριάρχης Ἀντιοχείας τὸν εἰδοποιεῖ ὅτι: «ἔρχεται ὁ ὁσιώτατος γιερομόναχος καὶ πνευματικὸς ἐν πατράσι παπᾶ κῦρ Γησάγια καὶ διάκος τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ ἀρχαγγέλου, σὺν τῷ ὁσιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς κῦρ Δαμασκηνῷ καὶ μέγα κελλάρι λαύρης τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ ἁγιασμένου [...] καὶ ὅ,τι εἶναι ἡ δωρεά σου, δώς το εἰς τὸ χέρι τους [...] καὶ καθὼς τοὺς ἔχει ὁ κῦρ Σωφρόνιος ἐπίτροπος τοῦ ἁγίου τάφου, ἔχω τους καὶ ἐγὼ ἐμπιστευμένους»[66]. «Ὁ μέγας γέρων κὺρ Δαμασκηνὸς τῆς μεγάλης λαύρας τοῦ ἁγίου Σάββα τοῦ ἡγιασμένου, τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις» ἀναφέρεται στὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Ἀρσενίου ὅτι παρευρισκόταν στὴν τελετὴ τῆς στέψης τοῦ Γκοντουνώφ, ὅπως καὶ ὁ Δαμασκηνὸς ἀρχιμανδρίτης τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ποὺ προαναφέραμε[67]. Ὁ κελλάρις τοῦ ἁγίου Σάββα γέρων Δαμασκηνὸς εἶχε γιὰ πρώτη φορὰ ἔρθει στὴ Μόσχα τὸ 1591 μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Διονυσίου Τορνόβου, ἀπ' ὅπου ἀναχώρησαν τὸν Φεβρουάριο 1592· ὁ γέρων Δαμασκηνὸς εἴδαμε ὅτι εἶχε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπίσημα δῶρα, καὶ προσωπικὰ ἀνεπίσημα ἀπὸ τὸν Μπαρὶς Γκοντουνώφ[68]. Αὐτὸ λοιπὸν ἦταν τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴ Μόσχα, τὸ 1594, ὅπου καὶ ἔμεινε ἐπὶ δέκα συνεχῆ ἔτη, καὶ ἔτσι οἱ μοναχοὶ τῆς λαύρας τοῦ ἁγίου Σάββα στερήθηκαν τὶς ἐλεημοσύνες τοῦ τσάρου ἐπὶ δεκατέσσερα ἔτη. Ἀπὸ τὴ Μόσχα τελικὰ ἀναχώρησε μαζὶ μὲ τὸν ἀνεψιὸ τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων καὶ ἀπεσταλμένο του Θεοφάνη ἱερομόναχο στὰ 1604[69].

Τὸν Ἰούνιο 1594 ὁ Ἀρσένιος ἔστειλε εἰκόνα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὴ μονὴ Σινᾶ[70].

Στὶς 8 Ἰουνίου 1594 ὁ Ἱερόθεος Μονεμβασίας ἔφθασε καὶ πάλι

στὴ Μόσχα· ὑπάρχουν ὁρισμένες ἐπιστολές του πρὸς τὸν Κύριλλο Λούκαρι ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε τὶς κινήσεις του στὰ 1594[71]. Πιθανότατα ὁ Ἱερόθεος παρέμεινε συνεχῶς στὴ Μόσχα, γιατὶ στὶς 11 Σεπτεμβρίου 1596 ἔγραψε ἐκεῖ τὸ χειρόγραφο ΜΠΤ 147[72]. Τὸ 1595 εἴδαμε καὶ τὸν Νεόφυτο ἀρχιμανδρίτη τοῦ θρόνου Ἀλεξανδρείας νὰ γράφει ἀπὸ τὸν τόπο ἐξορίας του στὴ Ρωσία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Λούκαρι[73].

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1595-1598, ὅπως προανέφερα, ὁ Ἀρσένιος συνέθεσε τὴν ἀκολουθία στὸν ἅγιο Βασίλειο Μόσχας καὶ τὴν ἔστειλε στὴ μονὴ Δουσίκου, ὅπου καὶ σώζεται σὲ αὐτόγραφό του στὸν κώδικα 51[74].

Στὶς 16 Φεβρουαρίου 1596 τελείωσε στὴ Μόσχα τὸ γράψιμο τοῦ χειρογράφου τῆς Τατάρνας ὁ Ματθαῖος ἱερομόναχος καὶ πρωτοσύγκελλος τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας ὁ ἐκ Πωγωϊανῆς, ὁ μετέπειτα Ματθαῖος μητροπολίτης Μυρέων[75]. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τῶν λειτουργιῶν «ἐπεδώθη τῷ σοφοτάτῳ καὶ λογιοτάτῳ ἐν ἀρχιερεῦσιν ἀρχιεπισκόπ(ῳ) Δημονίκου καὶ Ἐλασσῶνος κυρ(ί)ῳ ἀρσενίῳ, χάριν τῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτοῦ συχνῶν εὐεργεσιῶν, ἐν τῇ θεοφρουρήτῳ πόλει μοσχοβίᾳ», ὅπως γράφει ὁ Ματθαῖος στὸ βιβλιογραφικό του σημείωμα[76]. Τὰ ἐπίθετα «σοφώτατος καὶ λογιώτατος ἐν ἀρχιερεῦσιν» εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς ὑπόληψης ποὺ εἶχε ὁ Ἀρσένιος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ποὺ παρεπιδημοῦσαν στὴ Μόσχα, καὶ ἡ ἔκφραση «χάριν τῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτοῦ συχνῶν εὐεργεσιῶν» εἶναι μιὰ ἀκόμη ἄμεση μαρτυρία τῆς φιλοφροσύνης τοῦ Ἀρσενίου. Ὁ Ματθαῖος στὴ Μόσχα παρέμεινε ὡς τὰ 1599, ἀσχολούμενος μὲ τὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων· ὀκτὼ γνωστὰ χειρόγραφά του τοποθετοῦνται σ' αὐτὴ τὴν τριετία, τέσσερα ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικό τους σημείωμα καὶ τέσσερα, ἀχρονολόγητα, ἀπὸ στοιχεῖα τῆς τεχνοτροπίας τους[77].

Στὶς 6 Μαρτίου 1596 ὁ Ἀρσένιος τελείωσε τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κώδικα Σκευοφυλακίου ναοῦ Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων 5, ὅπως δηλώνουν τὰ σημειώματά του στὰ φφ. 515v-516[78]. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ εἴκοσι «στίχοι πολιτικοί», ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Ἀρσένιος, τοῦ φ. 516, ὅπου μνημονεύει καὶ τοὺς γονεῖς καὶ ἀδελφούς του

ὀνομαστικά. Τὸ χειρόγραφο ἀφιέρωσε ὁ ἴδιος στὴ μονὴ Σάββα τοῦ ἡγιασμένου στὴν Παλαιστίνη. Μικρογραφίες καὶ ἐπίτιτλα κοσμοῦν τὸ κείμενο. Τὸ ἴδιο ἔτος γράφτηκε στὴ Μόσχα ὁ κώδικας Σκευοφυλακίου ναοῦ Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων 18 ποὺ δωρήθηκε ἀπὸ τὸν Μπαρὶς Γκοντουνὼφ στὸν ναὸ αὐτό· ἡ ὁμοιότητα τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς τεχνοτροπίας τῆς διακόσμησης ὁδήγησε τοὺς ἐρευνητὲς νὰ ἀποδώσουν τὴν ἀντιγραφὴ κι αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου στὸν Ἀρσένιο[79].

Στὶς 11 Σεπτεμβρίου 1596 ὁ Ἱερόθεος Μονεμβασίας τελείωσε στὴ Μόσχα τὸ γράψιμο τοῦ χειρογράφου ΜΠΤ 147, φφ. 145-249, χάριν τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀρχιμανδρίτη Ἱεροσολύμων, ποὺ ὅπως εἴδαμε ζοῦσε τότε στὴ Μόσχα[80]. Στὰ χρόνια αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἱερόθεο Μονεμβασίας καὶ τὸν Ματθαῖο, ἀργότερα Μυρέων, ποὺ ἦταν γνωστοὶ τοῦ Ἀρσενίου, παρευρίσκονταν στὴ ρωσικὴ πρωτεύουσα κι ἄλλοι τρεῖς γνωστοὶ Ἕλληνες κωδικογράφοι. Τὸ ἔτος ,ζρε'-1597 (Ἰαν.-Αὔγ.) ὁ Πορφύριος μοναχὸς «ὑποδιάκων Σωζοπολίτης ἐκ τῆς μονῆς Τιμίου Προδρόμου» ἀντέγραψε στὴ Μόσχα τὰ φφ. 103-157 τοῦ κώδικα Ἐσφιγμένου 115 ποὺ περιέχουν τὴ «Συναγωγὴν περὶ τῆς ἀμωμήτου πίστεως τῶν Χριστιανῶν» τοῦ Ἱεροθέου Μονεμβασίας, ὁ ὁποῖος προφανῶς ἔδωσε τὸ χειρόγραφό του γιὰ νὰ τὸ ἀντιγράψει ὁ Πορφύριος[81]. Ὁ Πορφύριος αὐτὸς ἔγινε ἀργότερα μητροπολίτης Νικαίας[82] καὶ εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸν Πορφύριο μαθητὴ τοῦ Λουκᾶ Μποζέου, ἀντιγραφέα τοῦ κώδικα ΕΒΕ 756[83]. Στὶς 16 Ἀπριλίου 1597 ὁ Ἱερόθεος Κουκουζέλης ὁ Κύπριος τελειώνει στὴ Μόσχα τὸ γράψιμο τοῦ κώδικα Παναγίας Καμαριώτισσας τῆς Χάλκης 135[84]. Τὸ 1597 βρισκόταν ἐπίσης στὴ Μόσχα ὁ Λουκᾶς ὁ Κύπριος, ὁ γνωστὸς ὡς μητροπολίτης Μποζέου τῆς Βλαχίας καὶ περίφημος κωδικογράφος, σὲ διπλωματικὴ ἀποστολὴ γιὰ ζητεία, ἐμπιστευμένος ἀπὸ τὸν πρίγκηπα Μιχαὴλ τὸν Γενναῖο[85].

Στὶς 15 Ἀπριλίου 1597 ἀποστέλλει ὁ Μελέτιος Πηγᾶς τὸ δεύτερο γράμμα του πρὸς τὸν Ἀρσένιο, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ὑπόθεση τῶν Νεοφύτου καὶ Ἰωάσαφ, ὅπως προαναφέραμε[86]. Τὸν Μάιο τοῦ 1597 ἀποστέλλει πάλι τὸν Ἰωάσαφ στὴ Μόσχα μὲ γράμματα πρὸς τὸν τσάρο Θεόδωρο, τὸν Γκοντουνὼφ καὶ τὸν Βασίλειο ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ Ταμείου γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Νεοφύτου[87]. Πιθανότατα λοιπὸν πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1597 ὁ Ἰωάσαφ ἔφτασε στὴ Μόσχα, ὁπότε καὶ ἀπελευθερώθηκε ὁ Νεόφυτος, ὅπως προαναφέραμε[88].

Τὸ ἴδιο ἔτος 1597 «κελεύσει τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ πατριάρχου καὶ πάσης ἀρχιερατικῆς τάξεως» ὁ Ἀρσένιος ὀνομάστηκε ἀρχιεπίσκοπος Ἀρχαγγέλων, τοῦ καθεδρικοῦ δηλαδὴ ναοῦ τῆς Μόσχας, ὅπου ἦταν καὶ οἱ τάφοι τῶν τσάρων[89]. Τὸν τίτλο αὐτὸ κράτησε ἐπὶ μακρὸ χρόνο ὁ Ἀρσένιος, παράλληλα μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἐλασσόνος. Αὐτὸ ἦταν τὸ τελευταῖο δεῖγμα τῆς εὔνοιας καὶ εὐεργεσίας τοῦ τσάρου Θεοδώρου πρὸς τὸν Ἀρσένιο· στὶς 7 Ἰανουαρίου 1598 ὁ ἀσθενικὸς καὶ εὐλαβὴς τσάρος πέθανε[90].

Τὸ ἔτος ,ζρζ' – 1598/9 ὁ Δαμασκηνὸς ἀρχιμανδρίτης Ἱεροσολύμων ἔστειλε ἀπὸ τὴ Μόσχα εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως στὴ μονὴ τῆς Τατάρνας[91]. «Ὁ μέγας ἀρχιμανδρίτης τῶν Ἱεροσολύμων κὺρ Δαμασκηνός, ὁ ἐξ Ἑλλάδος» ἀναφέρεται στὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Ἀρσενίου ὡς παρὼν κατὰ τὴ στέψη τοῦ τσάρου Γκοντουνὼφ τὸν Σεπτέμβριο 1598[92]. Νωρίτερα, στὶς 11 Σεπτεμβρίου 1596, ὁ Δαμασκηνὸς αὐτὸς ἦταν στὴ Μόσχα, ἀφοῦ γι' αὐτὸν ἔγραψε ὁ Ἱερόθεος Μονεμβασίας, ποὺ ἐπίσης βρισκόταν στὴ Μόσχα, τὸ χειρόγραφο ΜΠΤ 147, φφ. 145-249[93]. Στὶς 26 Ἀπριλίου 1602 ὁ Δαμασκηνὸς ἀρχιμανδρίτης Ἱεροσολύμων καὶ οἱ μοναχοὶ συνοδοί του Παχώμιος καὶ Συμεὼν ἦταν ἀκόμη στὴ Μόσχα, ἀφοῦ σ' αὐτοὺς ἀνέθεσε ὁ Ἀρσένιος νὰ φέρουν τὶς δωρεές του στὴ μονὴ Τατάρνας, ἕνα χειρόγραφο, δύο εἰκονίσματα καὶ ἕνα μικρὸ ἀργυρόχρυσο κιβώτιο[94]. Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Δαμασκηνὸς ποὺ ἦταν «ἐξ Ἑλλάδος»[95] εἶχε κάποια σχέση, μᾶλλον ἀπὸ κοντινὴ καταγωγή, μὲ τὴ μονὴ Τατάρνας, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος εἶχε στείλει ἀπὸ τὴ Μόσχα εἰκόνα στὴ μονὴ αὐτὴ καὶ ἀφοῦ σκόπευε νὰ τὴν ἐπισκεφθῆ ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴ Μόσχα. Ἕνα γράμμα τοῦ Σωφρονίου πατριάρχη Ἱεροσολύμων πρὸς τὸν τσάρο Μπαρὶς Γκοντουνὼφ (6 Σεπτεμβρίου 1602), ποὺ ἔδωσε ὁ πατριάρχης στὸν ἀνεψιό του ἱερομόναχο Θεοφάνη ἐρχόμενο γιὰ ζητεία στὴ Μόσχα, εἶναι ἀρκετὰ κατατοπιστικό[96]: σ' αὐτὸ λέγει ὅτι

ἔστειλε «πρὸ ὀκτὼ χρόνους καὶ ἐπέκεινα» γιὰ ζητεία στὴ Μόσχα τοὺς Δαμασκηνό, Παχώμιο καὶ Συμεών, «ζῶντος ἔτι τοῦ μακαρίου βασιλέως κυρίου Θεοδώρου», ἀλλὰ αὐτοὶ ἔκτοτε δὲν ἐπέστρεψαν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἀπὸ τὸ 1593 στάλθηκαν οἱ τρεῖς μοναχοὶ ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα, ἀφοῦ τὸ 1594 ἦταν στὴ Μόσχα, ὅπου καὶ παρέμειναν ἔκτοτε[97]. Στὸ γράμμα του ὁ Σωφρόνιος ζητοῦσε ἀπὸ τὸν τσάρο νὰ ἀναγκάσει τοὺς μοναχούς του νὰ ἐπιστρέψουν στὰ Ἱεροσόλυμα, μᾶλλον ὅμως αὐτοὶ εἶχαν φύγει νωρίτερα μέσα στὸ ἴδιο ἔτος, ἀφοῦ στὶς 26 Ἀπριλίου 1602 ἀνέλαβαν νὰ φέρουν τὰ δῶρα τοῦ Ἀρσενίου στὴν Τατάρνα[98]. Στὸ γράμμα του αὐτὸ ὁ Σωφρόνιος ἀκόμη τόνιζε ὅτι τέσσερα χρόνια πρίν, δηλαδὴ τὸ 1598, εἶχε στείλει «τὸν Καισαρείας τῆς Φιλίππου», ἀλλὰ οὔτε αὐτὸς εἶχε γυρίσει. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1605 ὁ Δαμασκηνὸς καὶ οἱ συνοδοί του γύρισαν ἐπιτέλους στὰ Ἱεροσόλυμα, ἀφοῦ τὸ ἔτος αὐτὸ μὲ γράμμα του ὁ Σωφρόνιος πατριάρχης Ἱεροσολύμων εἰδοποιεῖ τὸν τσάρο Ψευδο-Δημήτριο ὅτι ἀποστέλλει καὶ πάλι στὴ Ρωσία «τὸν ὁσιώτατον ἐν ἱερομονάχοις παπᾶ κὺρ Δαμασκηνόν, ἀρχιμανδρίτην καὶ ὑποψήφιον τοῦ ἁγιωτάτου θρόνου τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ, μετὰ τοῦ ὁσιωτάτου γέροντος Συμεοῦ μοναχοῦ καὶ κελλάρι τοῦ ἁγίου τάφου καὶ Ἰωάσαφ ἀρχιδιακόνου, ἵνα ἀποδώσῃ ὁ κνέζης Ἀδὰμ τὸ δίκαιον τοῦ ἁγίου τάφου»[99].

Στὸ ἐπικυρωτικὸ ἔγγραφο τῆς ἀνόδου τοῦ Μπαρὶς Γκοντουνὼφ στὸν τσαρικὸ θρόνο, 1 Αὐγούστου 1598, ὑπέγραψε καὶ ὁ Ἀρσένιος ἀρχιεπίσκοπος Ἀρχαγγέλων, ποὺ ὅμως στὴν ἔξω πλευρὰ τοῦ ἐγγράφου ὑπέγραψε ὡς Ἀρσένιος ἀρχιεπίσκοπος Ἐλασσόνος[100]. Κατὰ τὴ στέψη τοῦ Γκοντουνὼφ τὸν Σεπτέμβριο 1598 ὁ Ἀρσένιος ἦταν παρών, καὶ σημείωσε τὰ ἑξῆς στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία καὶ ἄλλων Ἑλλήνων ἱερωμένων καὶ μοναχῶν στὸ γεγονὸς αὐτό:

«Ὑπῆρχον καὶ πολλοὶ ἀρχιερεῖς καὶ ἀρχιμανδρῖται ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως· ὁ ἐπίσκοπος Ἐρισσοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρους κὺρ Ἰγνάτιος, ὅστις μετὰ καιρὸν οὐ πολὺν ἀρχιεπίσκοπος Ῥαζανίου καὶ πατριάρχης Μοσχοβίας καὶ πάσης Ῥωσσίας ἐχρημάτισε, καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν κὺρ Νεκτάριος, καὶ ὁ μητροπολίτης Βοδενῶν Θεοφάνης, καὶ ὁ μέγας ἀρχιμανδρίτης τῶν Ἱεροσολύμων κὺρ Δαμασκηνός, ὁ ἐξ Ἑλλάδος, καὶ ὁ μέγας γέρων κὺρ Δαμασκηνὸς τῆς μεγάλης λαύρας τοῦ ἁγίου Σάββα τοῦ Ἡγιασμένου, τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις, καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἱερομόναχοι καὶ μοναχοὶ ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Ὄρους τοῦ Ἄθωνος καὶ ἀπὸ ἄλλα διάφορα μοναστήρια»[101].

Τὸ ἔτος ,ζρζ'-1599 (Ἰαν.-Αὔγ.) ὁ Ἀρσένιος ἔστειλε ἀπὸ τὴ Μόσχα στὴ μονὴ Βαρλαὰμ ἀσημένιο δίσκο, μὲ ἀφιέρωση καὶ χρονολογία· ἐνδιαφέρει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι στὴν ἐπιγραφὴ τῆς ἀφιέρωσης ὀνομάζεται «ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἐλασσόνος καὶ τῶν Ἀρχαγγέλων τῆς μεγάλης Μοσχοβίας»[102]. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὀνομάζεται στὴν ἀφιέρωση ποὺ ἔγραψε στὰ φφ. 13-16 ἐντύπου Θείας Λειτουργίας, τυπωμένης στὴ Βίλνα τὸ 1583, τὸ ὁποῖο ἔντυπο ἀφιέρωσε τὸ 1599 στὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων[103]· στὰ ἑπόμενα φφ. 17-23, στὸ κάτω μέρος τους ὅπως καὶ στὰ φφ. 13-16, ἔγραφε τὴν ἀφιέρωση στὰ ρωσικά, καὶ περίπου εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, στὸ φ. 107, ὑπέγραψε ρωσικὰ μὲ τοὺς νέους πιὰ τίτλους ποὺ εἶχε λάβει. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐντύπου στὰ λευκὰ φύλλα ἔγραψε στὰ ἑλληνικὰ τάξεις χειροτονιῶν ἀναγνώστη, ψάλτη, ὑποδιακόνου, διακόνου καὶ ἱερέα.

Στὶς 26 Ἀπριλίου 1602 ὁ Ἀρσένιος ἀνέθεσε στοὺς Δαμασκηνὸ ἀρχιμανδρίτη Ἱεροσολύμων καὶ Παχώμιο καὶ Συμεών, ποὺ ὅπως εἴδαμε ἔμειναν στὴ Μόσχα ἀπὸ τὸ 1594, νὰ φέρουν στὴ μονὴ Τατάρνας τὰ ἀφιερώματά του[104]: τὸ χειρόγραφο ποὺ τοῦ εἶχε δωρήσει ὁ Ματθαῖος Μυρέων στὶς 16 Φεβρουαρίου 1596, εἰκόνισμα τοῦ Χριστοῦ, εἰκόνισμα ἀργυρόχρυσο τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἕνα μικρὸ ἀργυρόχρυσο κιβώτιο. Στὸ χειρόγραφο ἔγραψε σημείωση ἀφιερωματική, ὅπου ἀναφέρει καὶ τὶς ἄλλες δωρεές του στὸ μοναστήρι καὶ τὰ ὀνόματα τῶν κομιστῶν τους, καθὼς καὶ ἄλλη σημείωση στὰ κάτω περιθώρια τῶν φφ. 1-10[105], ὅπως εἶχε κάνει καὶ μὲ τὸ ἔντυπο τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων στὰ 1599.

Τὸ 1602 ὁ Ἀρσένιος «ἐβράβευσε» εἰκόνα τῆς Βρεφοκρατούσας τύπου Βλαδιμὴρ στὸν Γερμανὸ μητροπολίτη Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. Ἡ εἰκόνα ἔχει ἀσημένια ἐπένδυση καὶ ἰδιόχειρη ἐπιγραφὴ στὸ πίσω μέρος: «+Ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος ἐλασσόνος καὶ τῶν/

ἀρχαγγέλων τῆς μεγ(ά)λ(η)ς μοσχοβίας, ἀρσένιος, ἐβρά/βευσα τὸ παρὸν θῦίον, τῷ πανιερωτάτῳ/μ(ητ)ροπολίτη καισαρείας τῆς παλεστίνης κ(υρῶ)γερμανῷ/ χάριν εὐχῆς καὶ εὐλογίας, ἐν μοσχοβίᾳ τῆς μεγάλης/ρωσίας. ,ζρι', ἰν(δικτιῶ)ος ιε' 1602».[106]

Τὸ ἔτος ,ζρια' (= Σεπτ. 1602-Αὔγ. 1603) ὁ Ἀρσένιος ἀπέστειλε τὸν κώδικα Πατρ. Βιβλ. Ἱεροσολύμων 111, αὐτόγραφο τοῦ Ἱεροθέου Μονεμβασίας, στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ κώδικας ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο χειρόγραφα: τὰ φφ. 1-196 γράφτηκαν στὴ Μόσχα ὡς τὶς 17 Σεπτεμβρίου 1588, ἐνῶ τὰ φφ. 197-396 καθ' ὁδὸν ἀπὸ Ρωσία στὴ Βλαχία ὡς τὶς 10 Ἰουνίου 1591[107]. Τὰ χειρόγραφα εἶχαν προφανῶς περιέλθει στὸν Ἀρσένιο κατὰ τὰ ἔτη τῆς παραμονῆς τοῦ Ἱεροθέου στὴ Μόσχα. Μὲ σημείωσή του στὸ φ. 489 «ὁ ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἐλασσόνος καὶ τῶν Ἀρχαγγέλων τῆς μεγάλης Μοσχοβίας Ἀρσένιος» ἔστειλε τὸν κώδικα, ποὺ περιεῖχε «γράμματα οἰκειόχειρα τοῦ σοφωτάτου μητροπολίτου Μονεμβασίας κὺρ Ἱεροθέου», στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως· τελικὰ ὁ κώδικας περιῆλθε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ὅπως σημείωσε τὸ 1674 ὁ πατριάρχης Δοσίθεος Ἱεροσολύμων στὸ φ. 489.

Στὶς 6 Σεπτεμβρίου 1602 ὁ πατριάρχης Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων ὑπέγραψε γράμμα πρὸς τὸν τσάρο Μπαρὶς Γκοντουνώφ, μὲ τὸ ὁποῖο τὸν εἰδοποιοῦσε γιὰ τὴν ἀποστολὴ ζητείας στὴ Μόσχα πρὸς συλλογὴ τῆς «συνήθους ἐλεημοσύνης» γιὰ τὸν Πανάγιο Τάφο[108]· ἐπικεφαλῆς ἦταν ὁ ἀνεψιὸς τοῦ πατριάρχη, Θεοφάνης μέγας ἀρχιμανδρίτης τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, μὲ τὸν ἀρχιδιάκονο Θεοδόσιο καὶ τὸν γέροντα κελλάρι τοῦ πατριαρχείου Ἰωακεὶμ μοναχό. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1603 ἡ ἀποστολὴ ἔφτασε στὴ Μόσχα. Ταυτόχρονα παρευρίσκονταν στὴ Μόσχα ὁ Συμεὼν μητροπολίτης Χριστιανουπόλεως, ὁ Κάλλιστος ἐπίσκοπος Μασλὶν καὶ Ἀθωνίτες γέροντες γιὰ ζητεία[109]. Τὰ Χριστούγεννα 1603 ὁ Θεοφάνης καὶ οἱ Συμεὼν καὶ Κάλλιστος ἔγιναν δεκτοὶ σὲ ἀκρόαση ἀπὸ τὸν τσάρο Μπαρὶς Γκοντουνὼφ στὸ παλάτι, ὅπου ὁδηγήθηκαν μὲ ἕλκηθρο ποὺ ἔστειλε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἐλασσόνος[110]. Στὶς 4 Φεβρουαρίου 1604 στὴν ἐπίσημη συνάντηση τῶν ἴδιων μὲ τὸν πατριάρχη Ἰὼβ ἦταν παρὼν καὶ

ὁ Ἀρσένιος ἀρχιεπίσκοπος Ἀρχαγγέλων[111]. Στὶς 4 Μαρτίου 1604 ὁ Θεοφάνης πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του συναντήθηκε μὲ τὸν τσάρο, ὁ ὁποῖος τοῦ ἔδωσε χειρόγραφο ἑλληνικὸ πολυτελὲς εὐαγγέλιο ὡς ἀφιέρωμα στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων[112]· πρόκειται γιὰ τὸν ὑπ' ἀριθμ. 18 κώδικα τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, ὅπως διαβάζουμε σὲ σημείωμα τοῦ Θεοφάνη, στὸ φ. 445, ὁ ὁποῖος ὅταν τὸ 1605 ἐπέστρεψε στὰ Ἱεροσόλυμα, παρέδωσε τὸ εὐαγγέλιο στὸν ναό. Ὅπως προαναφέραμε, τὸ χειρόγραφο εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Ἀρσενίου.

Τὸ 1603 μὲ ὑπόδειξη τοῦ τσάρου ὁ Ἰγνάτιος, πρώην Ἱερισσοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρους, χειροτονήθηκε ἀρχιεπίσκοπος Ριαζᾶν (Ραζανίου)[113]. Τὸ 1604 ἦρθε στὴ Μόσχα ὁ Θεοδόσιος ἀρχιεπίσκοπος Ἀμυκλῶν, ἀπεσταλμένος τοῦ πατριάρχη Ραφαὴλ Κωνσταντινουπόλεως, μὲ γράμματα γιὰ τὸν τσάρο, τὸν πατριάρχη Ἰὼβ καὶ τοὺς Ἕλληνες ἱεράρχες ποὺ ζοῦσαν στὴ Ρωσία, τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ραζανίου Ἰγνάτιο καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀρσένιο, ποὺ ἦταν πλέον γνωστὸς ὡς προστάτης, ὁδηγὸς καὶ μεσάζων ὑπὲρ τῶν συμπατριωτῶν του ποὺ ἔφθαναν στὴ Μόσχα, κι αὐτὸ χάρη στὴν οἰκειότητά του μὲ τὴ ρωσικὴ αὐλή[114]. Τὸ 1604 τρεῖς ἱερομόναχοι τοῦ Δουσίκου, οἱ Δανιήλ, Εὐθύμιος καὶ Καλλίνικος, ἔφτασαν ὡς τὸ Σμολένσκ πηγαίνοντας γιὰ ζητεία στὴ Μόσχα· ἐπειδὴ ὅμως εἶχε ἐνσκήψει λοιμώδης ἐπιδημία καὶ ἡ ὁδὸς πρὸς τὴ Μόσχα ἦταν κλειστή, οἱ τρεῖς ἱερομόναχοι πῆραν ἐλεημοσύνες ἀπὸ τὸ Σμολένσκ καὶ γύρισαν πίσω, χωρὶς νὰ πᾶνε στὴ Μόσχα[115]. Τὸ ἔτος ,ζριβ' (=1604) ἔστειλε ὁ Ἀρσένιος ἄγνωστη εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως στὸ Πρωτᾶτον, ποὺ σώζεται σήμερα στὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου.

Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1604 εἶχε ξεκινήσει ἀνταρσία κατὰ τοῦ Γκοντουνώφ, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ψευδο-Δημήτριο, ποὺ ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὸν Πολωνὸ βασιλιὰ Σιγισμοῦνδο Γ' καὶ τὸν παπικὸ νούντσιο Ρανγκόνι· ὁ Ψευδο-Δημήτριος θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ὡς γνήσιο τρίτο τέκνο τοῦ τσάρου Ἰβὰν Δ', τὸν Δημήτριο, ποὺ ἐπίσημα μὲν εἶχε αὐτοτραυματισθῆ θανάσιμα τὸ 1591, οἱ φῆμες ὅμως ἔλεγαν ὅτι εἶχε δολοφονηθῆ ἀπὸ τὸν Γκοντουνώφ. Ὁ ἀπροσδόκητος θάνατος τοῦ τσάρου Μπαρὶς Γκοντουνὼφ στὶς 13 Ἀπριλίου 1605 σήμανε

τὴν ἀρχὴ τῆς λεγόμενης «περιόδου τῶν ταραχῶν» τῆς Ρωσίας ποὺ κράτησε ὀχτὼ χρόνια, ὡς τὸ 1613[116]· τὰ τελευταῖα χρόνια αὐτῆς τῆς περιόδου ἦταν καὶ χρόνια τῆς μεγαλύτερης δοκιμασίας ποὺ πέρασε ὁ Ἀρσένιος στὴ ζωή του.

1. Βλ. παραπάνω § 1, σημ. 17.

2. Ὅσα ἀναφέρονται σ' αὐτὴ τὴν § 4 πιστοποιοῦν αὐτὲς τὶς γενικὲς παρατηρήσεις. Γενικότερα πρέπει νὰ συμβουλευθῆ κανεὶς τοὺς Medlin- Patrinelis, σσ. 42-53 ὡς πρὸς τὴν παρουσία Ἑλλήνων στὴ Μεγάλη Ρωσία, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία· βλ. καὶ Gustave Alef, «Diaspora Greeks in Moscow», *Byzantine Studies / Études Byzantines* 6 (1979) 26-34. Ὡς πρὸς τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης στὴ Ρωσία βλ. συνοπτικὰ τὸ βιβλίο *An Introduction to Russian History*, edited by R. Auty and D. Obolensky, (Companion to Russian Studies 1), Cambridge University Press 1976, σσ. 98-105, καὶ Ian Grey, *Boris Godunov, The tragic Tsar*, London 1973.

3. Βλ. Dmitrievskij, σσ. 88-89 καὶ Medlin-Patrinelis, σ. 36.

4. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολ.Βιβλ.*, τόμ. Α' σ. 194. Βλ. καὶ Fonkič, *Svjazi*, σσ. 49-51, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

5. Βλ. τὴν ἐργασία μου, «Ὁ κώδ. 51 τῆς μονῆς Δουσίκου», *ΕΕΦΣΠΑ* 25 (1974-1977) 113-114 (121-122 = φωτογραφικὰ πανομοιότυπα). Ἐπίσης, Δ .Ζ. Σοφιανοῦ καὶ Φ.Α.Δημητρακόπουλου, *Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Δουσίκου-Ἁγίου Βησσαρίωνος. Κατάλογος περιγραφικός*, Ἀθήνα 2004, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, σσ. 95-105.

6. Ὁλόκληρη ἡ ἀκολουθία ἐκδίδεται στὸ Μέρος Γ' τῆς διατριβῆς.

7. Βλ. E. Golubinskij, *Istorija kanonizačii Svjat' ih' v Russkoj Čerkvi*, Moskva 1903 (φωτοαν. 1969), σ. 118, καὶ ἐπίσης στὴ σ. 113 σημ. 2 τῆς παραπάνω ἐργασίας μου.

8. Βλ. πρόχειρα στοῦ Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 21 καὶ Παπαδοπούλου, *Χρονογραφία*, σ. 28.

9. Βλ. Regel, σ. 89 *στίχ.* 10.

10. Βλ. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. CLXXXIX.

11. Βλ. Dmitrievskij, σ. 86.

12. Βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 81.

13. Βλ. Dmitrievskij, σ. 86.

14. Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 30.

15. Στὸ ἴδιο, σ. 52.

16. Στὸ ἴδιο, σσ. 51-54· ὅλα τὰ παραθέματα εἶναι ἀπὸ τὸν συναξαριακό του βίο.

17. Γιὰ νὰ γίνει τέτοια προσπάθεια θὰ πρέπει νὰ ἀποδελτιωθοῦν οἱ ἑξῆς ρωσικὲς συναγωγὲς πηγῶν: τὸ μοναδικὸ καὶ πολύτιμο ἔργο τοῦ Muraviev (βλ. βραχυγραφίες), τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀγνοοῦσαν οἱ Medlin-Patrinelis, καὶ N. Kapterev, *Snošenija Ierusalimskih Patriarhov s Russkim pravitel'stvom s poloviny XVI do konča XVIII stoletija*, t. I-II, Saint-Petersburg 1895-1899. Ὡς πρὸς τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ οἱ Dmitrievskij καὶ Fonkič παραπέμπουν στὰ δύο αὐτὰ ἔργα κατὰ περίπτωση, ὁπότε καὶ ἐδῶ περιορίζομαι στοὺς Dmitrievskij καὶ Fonkič.

18. Βλ. Κωνσταντίνου Κ. Παπουλίδη, «Ἦτο Κύπριος ὁ Ἰγνάτιος (±1540-±1640) πατριάρχης Μόσχας (1605-1606, 1611);», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 40 (1976) 69-76. Ἐπίσης, Ἀνδρέα Τηλλυρίδη, *Συμβολὴ στὶς σχέσεις τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν Κύπρου -Ρωσίας (Ἐκκλησιαστικές-πολιτιστικές-διπλωματικές)*, Ἔκδοση Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου, Λευκωσία 1989, σσ. 8-10.

19. Τὶς σημειώσεις τοῦ Ἀρσενίου σὲ χειρόγραφα, ἔντυπα, εἰκόνες καὶ ἄλλα δῶρα του ἀπαριθμῶ στὸ Μέρος Β', Κεφ. Ε', § 4-5.

20. Βλ. Fonkič, *Svjazi*, σ. 59. Ἡ σημείωση εἶναι στὴ μέσα καὶ κάτω πλευρὰ τοῦ καλύμματος τῆς σταχώσεως.

21. Fonkič, ὅ.π., σσ. 19-21, 59.

22. Dmitrievskij, σ. 58.

23. Νίκου Α. Βέη, «Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων», *Βυζαντὶς* 1 (1909) 602.

24. Dmitrievskij, σ. 59.

25. Βέη, ὅ.π.

26. Dmitrievskij, σσ. 58-59· τὴν εἰκόνα αὐτὴ τὴν εἶδα στὴ μονὴ Βαρλαάμ.

27. Βλ. τὴ σημ. 40 τῆς προηγούμενης § 3.

28. Βλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολ. Βιβλ.*, ὅ.π. Fonkič, *Svjazi*, σ. 50. Πρβλ. καὶ ἐδῶ σημ. 4.

29. Βλ. Dmitrievskij, σσ. 26-30· Παπαδοπούλου, *Χρονογραφία*, σ. 31.

30. Βλ. παραπάνω στὴν § 2, σημ. 52.

31. Βλ. παραπάνω, Κεφ. Β', § 1, σημ. 21.

32. Dmitrievskij, σ. 213, βλ. καὶ σ. 58.

33. Στοῦ [A. Muraviev, κατὰ τὴ μετάφραση] Θ. Βαλλιάνου, *Ἱστορία τῆς Ρωσσικῆς Ἐκκλησίας*, ἐν Ἀθήναις 1851, σ. 368, ἀναφέρονται καὶ οἱ: Μακάριος καὶ Εὐστάθιος ἀρχιμανδρίτες, ὁ Κύριλλος ἀρχιδιάκονος τῆς μονῆς τῶν Ἀρχαγγέλων, ὁ Νεόφυτος ἀρχιμανδρίτης καὶ ὁ κτίτωρ Ἰωακείμ (;) τῆς μονῆς Παντελεήμονος τοῦ Ἄθω, ὁ Γρηγόριος ἀρχιμανδρίτης Χιλανδαρίου, ὁ Σωφρόνιος γέρων τοῦ Βατοπεδίου καὶ ὁ Δαμασκηνὸς ἀρχιμανδρίτης τοῦ ὄρους τῶν Μετεώρων. Βλ. καὶ

Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολ. Βιβλ.*, τόμ. Ε', σσ. 151-152 καὶ Donald M. Nicol, *Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly*, Variorum, London 1975, σ. 169.

34. Βλ. Βαλλιάνου, ὅ.π., σσ. 380-381.

35. Dmitrievskij, σ. 31, ὅπου ἀπὸ παραδρομὴ σημειώνεται 12 Ἰανουαρίου 1590 ἀντὶ 1592· Βαλλιάνου, ὅ.π., σσ. 371-373.

36. Βαλλιάνου, ὅ.π., σσ. 352, 378-381.

37. Εἶναι λάθος ἡ χρονολόγηση Φεβρουάριος 1593 ποὺ παραθέτει ὁ Βαλλιάνος, ὅ.π., σ. 373, ἀφοῦ μάλιστα στὴ σ. 301 λέγει ὅτι ὁ Γκοντουνὼφ ἔδωσε καὶ ἐπιστολὴ στὸν κελλάριο Δαμασκηνό.

38. Βλ. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. CCXXVI-CCXXX. Πρβλ. καὶ τὶς χρονολογίες ποὺ δίνει ὁ Regel, σσ. XCVIII-C, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ Διονύσιος ἔμεινε πάνω ἀπὸ ἐννέα μῆνες στὴ Μόσχα ἀπὸ τὸν Μάιο 1591.

39. Βλ. Regel, σσ. C-CIV. Μετὰ τὴ σύνοδο ἐκείνη ὁ Μελέτιος Πηγᾶς τὸ 1593 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἔστειλε γράμμα στὸν τσάρο σχετικὰ μὲ τὸν Τόμο-ἀπόφαση τῆς συνόδου, στὸ ὁποῖο τὸν εὐχαριστοῦσε καὶ γιὰ τὰ δῶρα ποὺ τοῦ ἔστειλε αὐτὸς καὶ ἡ βασίλισσα μέσω τοῦ Διονυσίου Τορνόβου, βλ. Σάθα, *Σχεδίασμα*, σ. 96, Regel, ὅ.π., σ. 101, Μεθοδίου Ἀξώμης, *Μελετίου Πηγᾶ ἐπιστολαί*, σ. 69, ἀρ. ΛΒ'. Ὁ συνοδικὸς τόμος τοῦ 1593 βρίσκεται στὸ πρωτότυπο στὴ Μόσχα (Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης ἀρ. 198) καὶ δὲν ἔχει ἐκδοθῆ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, βλ. Regel, σ. CIV. Στὶς παραπομπὲς τοῦ Regel, πρόσθεσε καὶ τὴν ἀναδημοσίευση τῶν σχετικῶν κειμένων στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 37 (1917) 87 κεξ., 130-131, ἀνωνύμως. Χρήσιμο εἶναι καὶ τὸ ἄρθρο «Ἰώβ» τοῦ Βλαδιμήρου Βοντώφ, στὴ *ΘΗΕ*, τόμ. Ζ', Ἀθῆναι 1955, στ. 87-90.

40. Βλ. γι' αὐτὴν παραπάνω στὸ Κεφ. Β', § 1, σημ. 10.

41. Dmitrievskij, σσ. 215-216· ὁ Dmitrievskij ἀπὸ παραδρομὴ τὸν ὀνομάζει Γαβριὴλ ἀρχιμανδρίτη Χιλανδαρίου, ἐνῶ τὸ ἀφιερωματικὸ σημείωμα ποὺ γράφτηκε στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου μὲ τὸ χέρι τοῦ βιβλιογράφου μνημονεύει Γρηγόριο ἀρχιμανδρίτη Χιλανδαρινό· πρβλ. καὶ παραπάνω σημ. 33. Τὴν εἰκόνα περιέγραψε ἡ I.A. Shalina στὸ λεύκωμα *Εἰκόνες τῆς Κρητικῆς τέχνης (Ἀπὸ τὸν Χάνδακα ὡς τὴν Μόσχα καὶ τὴν Ἁγία Πετρούπολη)*, Εἰσαγωγὴ Μανόλης Χατζηδάκης, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Μανόλης Μπορμπουδάκης, Ἡράκλειον 1993, σσ. 368-374, ἀρ. 23, inv. 1112.

42. Dmitrievskij, σσ. 31-32.

43. Fonkič, *Svjazi*, σσ. 20-21, 59.

44. Στὸ ἴδιο, σ. 52.

45. Εἶχε ὡς τώρα ἐκδοθῆ ἀπὸ τοὺς Παπαδόπουλο, *Χρονογραφία*, σ. 35 καὶ Μεθόδιο Ἀξιώμης, *Μελετίου Πηγᾶ ἐπιστολαί*, σ. 62, ἀρ. ΚΣΤ'.

46. Βλ. παραπάνω σημ. 39, καὶ Dmitrievskij, σ. 29 σημ. 3.

46α. Βλ. Panayotis L. Vocotopoulos, «Encore deux icones envoyées de Russie par Arsène d' Elassone», *ΔΧΑΕ* 16(1991-92) 167-170.

47. Πρβλ. Regel, σ. C.

48. Regel, σ. 105· Μεθοδίου Ἀξώμης, ὅ.π., σ. 78, ἀρ. ΜΗ'.

49. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πηγᾶ πρὸς τὸν ἄρχοντα αὐτὸ στοῦ Μεθοδίου Ἀξώμης, ὅ.π., σσ. 192-193, ἀρ. ΡΝΔ'.

50. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιστολὲς πρὸς τὸν τσάρο Θεόδωρο, βλ. Μεθοδίου Ἀξώμης, ὅ.π., σσ. 189-191, ἀρ. ΡΝΑ'-ΡΝΒ', στὸν Μπαρὶς Γκοντουνώφ, σσ. 191-192, ἀρ. ΡΝΓ', καὶ στὸν ἄρχοντα Βασίλειο, σσ. 192-193, ἀρ. ΡΝΔ'· βλ. καὶ τὶς ἴδιες ἐπιστολὲς στὸν Regel, σσ. 108-113.

51. Ἐπιστολὴ Πηγᾶ πρὸς τὸν τσάρο, Μεθοδίου Ἀξώμης, ὅ.π., σ. 190, ἀρ. ΡΝΑ'.

52. ὅ.π., σ. 191, ἀρ. ΡΝΒ'.

53. Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Legrand, *BH 17 s.*, IV, σ. 216. Πρβλ. καὶ Μανουὴλ Γεδεών, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες*, ἐν Ἀθήναις [1936], σ. 39.

54. N.B. Τωμαδάκη, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ* Β', ἐν Ἀθήναις 1978, σσ. 7-8. Ὁ Τωμαδάκης ἐπίσης ἀπέδειξε ὅτι ὁ Νεόφυτος αὐτὸς ἀναδείχθηκε ἀργότερα οἰκουμενικὸς πατριάρχης (1636-1637) ἀπὸ Ἡρακλείας (1622-1636).

55. Milkowicz, *Monumenta*, ἀρ. CCCCLIII.

56. Τὸ γράμμα αὐτὸ ποὺ ἐπίσης ἐκδίδεται κριτικὰ στὸ Μέρος Γ', ἀρ. Β6, εἶχε ἐκδοθῆ ἀπὸ τοὺς Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας. Μέρος πρῶτον περιλαμβάνον ἐπιστολὰς λογίων ἀνδρῶν τῆς ις' καὶ ιζ' ἑκατονταετηρίδος», *ΕΦΣΚ* 17 (1882-83), ἐν Κωνσταντινουπόλει 1886, σσ. 77-78, καὶ ἀπὸ τὸν Μεθόδιο Ἀξώμης, ὅ.π., σσ. 188-189, ἀρ. ΡΝ'.

57. Αὐτὸ λέγει ὁ Πηγᾶς στὸ γράμμα του πρὸς τὸν ἄρχοντα Βασίλειο: «Παρὰ τοῦ ἡμετέρου ἀναγνώστου Ἰωάσαφ ἐμάθομεν περὶ τοῦ ἡμετέρου ἀρχιμανδρίτου [...]», στὸ ἴδιο, σ. 192, ἀρ. ΡΝΔ'.

58. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πηγᾶ πρὸς τὸν Γαβριὴλ Φιλαδελφείας, στὸ ἴδιο, σ. 295, ἀρ. ΣΜΖ'.

59. Φωτοτυπίες τοῦ πρωτοτύπου μοῦ χορήγησε πρόθυμα ὁ καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Μ.Ι. Μανούσακας. Τὸ κείμενο εἶχε ἐκδοθῆ μὲ λάθη ἀπὸ τὸν ἀρχιμ. Ἰωάννη Βασιλικό, «Ἀρσενίου Ἐλασσῶνος ἐπιστολή», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 27 (1907) 758-759, γι' αὐτὸ τὸ ἐπανεκδίδω στὸ Μέρος Γ', ἀρ. Α4.

60. Ὁ Ἀπόστολος Τζιγαρᾶς, «αὐτάδελφος τοῦ κυροῦ Ζώτου σπαθαρίου», «ἐξ Ἰωαννίνων τῆς Ἠπείρου», εἶχε πάει στὴ Μόσχα «πραγματείας ἕνεκα»· ἡ φήμη τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀγαθοεργίας τοῦ Γαβριὴλ εἶχε φτάσει καὶ στὸν Ἀρσένιο, ἀλλὰ –ὅπως λέγει στὸ γράμμα του– ὁ Ἀπόστολος Τζιγαρᾶς τοῦ ἔδωσε περισσότερες καὶ συγκεκριμένες πληροφορίες. Αὐτός, ὡς γνωστό, ἐξέδωσε στὴ Βενετία

τὸ 1631 γιὰ πρώτη φορὰ τὸν περίφημο «Χρονογράφο»· πρβλ. Δ. Οἰκονομίδου, «Χρονογράφου», τοῦ Δωροθέου τὰ λαογραφικά, Ἀθῆναι 1960, σσ. 126-127, 136-138. Γιὰ τοὺς ἀδελφοὺς Τζιγαρᾶ βλ. Ἑλένης Ε. Κούκκου, *Ἡ ὀρθόδοξος μονὴ εὐγενῶν Ἑλληνίδων Βενετίας (1599- 1829)*, Ἀθῆναι 1965, σσ. 36-38, 55, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Στέφ. Μπέττη, «Ζῶτος, Ἀπόστολος καὶ Στέφανος Τζιγαράδες», *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία* 26 (1977) 12-19 καὶ 202-212, καθὼς ἐπίσης καὶ Ἀνδρόνικο Φάλαγγα, «Μορφὲς Ἠπειρωτῶν στὶς Ρουμανικὲς χῶρες κατὰ τὸν ὕστερο βαλκανικὸ μεσαίωνα», *Δωδώνη* 33(2004) 391-395.

61. Πρβλ. Κατερίνας Κυριακοῦ, « Ὁ γιὸς τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γενναίου ἀφιερωτὴς εἰκόνας στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (1605)», *Θησαυρίσματα* 18 (1981) κυρίως σσ. 302-303 σημ. 16.

62. Οἱ εἰκόνες κατὰ σειρὰ εἶναι: τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἁγίου Γεωργίου, τοῦ Σωτῆρος καὶ τῆς Κεχαριτωμένης. Ὅλες οἱ εἰκόνες ποὺ ἔστειλε ὡς δωρεὲς ὁ Ἀρσένιος ἔχουν στὸ πίσω μέρος τους ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή, πράγμα ποὺ θὰ εὐκόλυνε τὴν ἐντόπισή τους, ἂν σώζονταν ἐκεῖ. Ὁ καθ. Μ.Ι. Μανούσακας μὲ διαβεβαίωσε ὅτι οἱ εἰκόνες αὐτὲς δὲν ὑπάρχουν σήμερα στὴ Βενετία.

63. Βλ. Ἀθ. Δ. Παλιούρα, *Ὁδηγὸς τοῦ μουσείου τῶν εἰκόνων καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου*, Βενετία 1976, σ. 43.

64. Πρβλ. Ξ.Α. Σιδερίδου, «Παρατηρήσεις εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ κου Α.Π. Κεραμέως Ἱεροὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ 1593 καὶ 1604'», *ΕΦΣΚ* 28 (1899-1902), ἐν Κωνσταντινουπόλει 1904, σ. 118 κεξ.

65. Σὲ γράμμα του ἀπὸ 17 Ἀπριλίου 1594 ὁ πατριάρχης Ἰωακεὶμ Ἀντιοχείας εἰδοποιεῖ τὸν τσάρο Θεόδωρο ὅτι παρέλαβε τὶς δωρεὲς καὶ ἐλεημοσύνες ποὺ τοῦ ἀπέστειλε μὲ τὸν Τρύφωνα καὶ Μιχαήλ, βλ. Regel, σ. 117.

66. Στὸ ἴδιο, σ. 118.

67. Dmitrievskij, σ. 229 σημ.

68. Βλ. ἐδῶ στὴ σημ. 33.

69. Dmitrievskij, σσ. 223-225.

70. Κων. Ἀμάντου, *Σιναϊτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα*, ἐν Ἀθήναις [1928], σσ. 53-54· Dmitrievskij, σ. 60. Πρβλ. G. Vikan, *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections. An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann*, The Art Museum, Princeton University 1973, σ. 207.

71. Βλ. Μανουὴλ Γεδεών, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες*, ἐν Ἀθήναις [1936], σσ. 35-37· πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούνιο 1594 ὁ Ἱερόθεος ἦταν στὴ Βλαχία, βλ. στὸ ἴδιο, σ. 35. Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος δὲν γνώριζε τὶς μαρτυρίες αὐτές, γι' αὐτὸ καὶ τοποθέτησε τὸν θάνατο τοῦ Ἱεροθέου στὰ 1593, βλ. «Ἀλεξανδρινὰ σημειώματα. ΚΕ'», *ΕΦ* 15 (1916) 70-72· τοῦ ἴδιου, *Χρονογραφία*, σ. 22, καὶ ἐπίσης ἐκ τῶν καταλοίπων Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, *Κύριλλος Λούκαρις*, Ἔκδοσις Β' ἐπιμελείᾳ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 20. Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ χωρὶς παραπομπὴ ἀναφέρει ὁ Γεδεών, ὑπάρχουν στὸν κώδικα ΜΠΤ 463. Πρβλ. καὶ Μ.Ι. Μανούσακα, «Γεννάδιος Μονεμβασίας τοῦ 1592 καὶ ὄχι τοῦ 1502», *Πελοννησιακὰ* 5 (1962) 144-145.

72. Βλ. ἐδῶ σημ. 93.

73. Βλ. ἐδῶ σημ. 53.

74. Βλ. ἐδῶ σημ. 5-7.

75. Ἡ διατριβὴ τῆς Γκράτζιου γιὰ τὸν Ματθαῖο Μυρέων (βλ. βραχυγραφία Gratziou, *Matthaios*) πλουτίζει σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὸν βίο τοῦ λόγιου αὐτοῦ ἱερωμένου. Βλ. καὶ Ἀ.Φάλαγγα, «Μορφὲς Ἠπειρωτῶν...», *Δωδώνη* 33(2004) 432-436.

76. Τὰ σημειώματα βλ. στῆς Gratziou, *Matthaios*, σσ. 145-146, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία καὶ φωτογραφικὰ πανομοιότυπα.

77. Βλ. στὸ ἴδιο, σσ. 19-25 καὶ 145-150, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

78. Περιγραφὴ τοῦ κώδικα βλ. στοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολ. Βιβλ.*, τόμ. Γ', σσ. 200-203· τὰ σημειώματα τὰ ἐξέδωσε στὴ σ. 203, ἀπ' ὅπου καὶ οἱ Dmitrievskij, σσ. 60-62 καὶ Fonkič, *Svjazi*, σσ. 52-53 ὅπου καὶ ἡ νεώτερη βιβλιογραφία. Φωτογραφίες τῶν σημειωμάτων δημοσίευσα στὴν ἐργασία μου, «Ὁ κώδ. 51 τῆς μονῆς Δουσίκου», *ΕΕΦΣΠΑ* 25 (1974-1977) 123-124. Ὁ G. Vikan, ὅ.π. σσ. 207-210, ἀνακοίνωσε ὅτι δυὸ φύλλα τοῦ κώδικα αὐτοῦ μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ κατὰ Ἰωάννην καὶ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου βρίσκονται σήμερα στὸ Princeton, Art Museum, cod. acc. no 54. 67, 68· ἄλλα τέσσερα φύλλα του μὲ τὶς μικρογραφίες τῶν Εὐαγγελιστῶν βρίσκονται στὴ Νέα Ὑόρκη. Pierpont Morgan Library, M 654. Βλ. καὶ τὴν ἑπόμενη σημείωση.

79. Περιγραφὴ τοῦ κώδικα βλ. στοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ὅ.π., σσ. 219-223, μὲ φωτογραφία τοῦ φ. 3r, καὶ μὲ ἔκδοση τῶν σημειωμάτων σχετικὰ μὲ τὴ δωρεὰ τοῦ κώδικα καὶ τὴ μεταφορά του στὰ Ἱεροσόλυμα ἀπὸ τὸν Θεοφάνη ἀρχιμανδρίτη· βλ. καὶ Fonkič, *Svjazi*, σσ. 54-56. Ὁ Dmitrievskij, σσ. 60-61 σημ., 223 σημ., συσχέτισε τοὺς δύο αὐτοὺς κώδικες, οὐσιαστικὰ ὅμως ὁ Vikan, ὅ.π., ὑπέδειξε τὴ σχέση τῆς τεχνοτροπίας τους: τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐπιτίτλων καὶ ἀρχικῶν τῶν δύο φύλλων ποὺ εἶναι στὸ Princeton τὰ βρίσκουμε καὶ στὴν εἰκόνα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σινᾶ ποὺ ἔστειλε ὁ Ἀρσένιος τὸ 1594 (βλ. στὴν παραπάνω σημ. 70), ἐνῶ τὰ φύλλα μὲ τοὺς Εὐαγγελιστὲς στὴ Morgan Library ἐπαναλαμβάνουν σὲ ἐλαφρὰ βαναυσότερη ἀπόδοση τοὺς Εὐαγγελιστὲς τοῦ κώδ. 18. Θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι καὶ ἡ γραφὴ τῶν δύο κωδίκων εἶναι ὅμοια, ὅπως δείχνουν οἱ φωτογραφίες τοῦ Vikan, ὅ.π., pl. 111, τοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ὅ.π., σ. 221 καὶ τῆς ἐργασίας μου, ὅ.π., σ. 123. Τὴν ταύτιση τῶν χεριῶν, τὸ ὅτι δηλαδὴ καὶ ὁ κώδικας 18 γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀρ-

σένιο, δέχτηκαν ὁ L. Politis, «Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu métropolite de Myra», *Studia Codicologica*, Berlin 1977, σ. 392, καὶ ὁ ἴδιος ἐπίσης, «Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle», *La Paléographie Grecque et Byzantine*, Paris 1977, σ. 374 σημ. 12· ἀκόμη ὁ Fonkič, *Svjazi*, σσ. 55-56. Τὸ θέμα προήγαγε ἄριστα ἡ Gratziou, Matthaios, σσ. 25-31, ποὺ ὑπέδειξε τὴν κοινὴ τεχνοτροπία τους σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἔγραψε ὁ Ματθαῖος Μυρέων στὴ Μόσχα, τεχνοτροπία σαφέστατα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ ρωσικὸ βιβλίο, χειρόγραφο ἢ ἔντυπο, τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οἱ πίνακες τοῦ βιβλίου τῆς Gratziou, ἀρ. 22, 24, εἶναι φωτογραφίες ἀπὸ τὸν κώδικα 5 τοῦ Σκευοφ. Ἀναστ. Ἱεροσολύμων τοῦ Ἀρσενίου, συγκεκριμένα ὁ ἀρ. 22 ἀπὸ τὸν Vikan, pl. 111 καὶ ὁ ἀρ. 24 ἀπὸ τὴν Pierpont Morgan Library M 654· ἀκόμη, ὁ ἀρ. 20 εἶναι φωτογραφία ἀπὸ τὸν κώδικα 18, παρμένη ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα, ὅ.π., σ. 221.

80. Περιγραφὴ τοῦ κώδικα βλ. στοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολ. Βιβλ.*, τόμ. Δ', σσ. 135-137· πρβλ. Fonkič, *Svjazi*, σσ. 51-52.

81. Περιγραφὴ τοῦ κώδικα βλ. στοῦ Σπ. Π. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Α', Cambridge 1895, σ. 184· πρβλ. Fonkič, *Svjazi*, σσ. 65-66.

82. Βλ. Γρηγ. Σ. Ἰωσηφίδου, «Λόγιοι Θράκης», *Θρακικά, Παράρτημα τοῦ Γ' τόμου*, ἐν Ἀθήναις 1931, σσ. 93-96 καὶ Μανουὴλ Ι. Γεδεών, *Ὁ Ἄθως, ἀναμνήσεις-ἔγγραφα-σημειώσεις*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, σσ. 241-244.

83. Βλ. γι' αὐτὸν στῆς Gratziou, *Matthaios*, σ. 98.

84. Βλ. γι' αὐτὸν ὅσα ἔγραψε ὁ Χρῆστος Πατρινέλης στὸν τόμο: Χρ. Πατρινέλη - Ἀγ. Καρακατσάνη - Μ. Θεοχάρη, *Μονὴ Σταυρονικήτα, Ἱστορία-Εἰκόνες-Χρυσοκεντήματα*, Ἐθν. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος [Ἀθήνα 1974], σ. 36· πρβλ. Fonkič, *Svjazi*, σ. 65 καὶ Gratziou, Matthaios, σ. 98. Ἐπίσης Βασιλείου Θ. Κοντοβᾶ, «Ἕλληνες Κωδικογράφοι ἑλληνικῶν κωδίκων ἱερᾶς μονῆς Χελανδαρίου», *XVI. intern. Byzantinistenkongress, Akten II. 4* (= *JÖB* 32/4), Wien 1982, σσ. 70-71.

85. Πρβλ. G. Cronţ, «Le Chypriote Luca, évêque et métropolite en Valachie», *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. 3/1, Λευκωσία 1973, σσ. 45-47· Linos Politis, «Un centre de calligraphie dans les Principautés Danubiennes au XVIIe siècle. Lucas Bužau et son cercle», *Δέκατον Διεθνὲς Συνέδριον Βιβλιοφίλων*, Ἀθήνα 1977, σσ. 1-11· Gratziou, ὅ.π., σ. 26. Μαρία Πολίτη-Σακελλαριάδη, «Λειτουργικὰ χειρόγραφα τῆς σχολῆς Μποζέου στὴν Κύπρο», *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* XVII (1987-1988), Λευκωσία 1989, σσ. 81-111.

86. Βλ. σημ. 56.

87. Βλ. σημ. 55.

88. Βλ. σημ. 58.

89. Dmitrievskij, σ. 31.

90. Στὸ ἴδιο, σ. 228.

91. Βλ. Παναγ. Η. Πουλίτσα, «Ἐπιγραφαί, ἐνθυμήσεις καὶ σιγίλλια ἐξ Εὐρυτανίας», *ΕΕΒΣ* 3(1926) 270. Ἐπίσης ἀρχιμ. Δοσιθέου, *Προσκύνημα στὸ μοναστήρι τῆς Τατάρνας*, [Ἀθήνα ^5^1995], ὅπου οἱ σσ. 15, 21, 49, 55, 56 εἶναι φωτογραφίες ρωσικῶν εἰκόνων καὶ ἑνὸς ἐγκολπίου. Ἂς σημειωθῆ ὅτι ἡ μονὴ Τατάρνας ἱδρύθηκε τὸ 1555 ἀπὸ τοὺς δουσικιῶτες προηγούμενο ἱερομόναχο Μεθόδιο καὶ μοναχὸ Δαβίδ. Ὁ Σ. Κίσσας, «A Russian icon fron Tatarna Monastery in Eurytania», *Cyrillomethodianum* 8-9(1984-85) 261-281 περιγράφει τὴν εἰκόνα ποὺ ἐκ λάθους ὁ Πουλίτσας τὴ χρονολόγησε ὡς ,ζρβ', καὶ ἀναφέρεται στὸν Δαμασκηνὸ καὶ στὴ διατριβή μου. Στὶς σσ. 275-281 φωτογραφίες τῆς εἰκόνας καὶ τῶν ἐπιγραφῶν της.

92. Dmitrievskij, σ. 229 σημ.

93. Βλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολ. Βιβλ.*, Δ', σ. 136 καὶ Fonkič, *Svjazi*, σσ. 51-52.

94. Βλ. Πουλίτσα, ὅ.π., σσ. 270, 276-277.

95. Ἑλλάς= ὁ Σπερχειὸς ποταμός, βλ. Ἀντωνίου Χατζῆ, «Ἕλλη-Ἑλλάς-Ἕλλην», *ΕΕΦΣΠΑ* 1(1935-36) 141-143.

96. Regel σ. 122.

97. Ὁ Fonkič, *Svjazi*, σ. 52, σημ. 79, γράφει ὅτι ὁ Δαμασκηνὸς ἀρχιμανδρίτης Ἱεροσολύμων ἔζησε 14 ἔτη στὴ Ρωσία (1590-1604) καὶ παραπέμπει σχετικὰ στὸν Muraviev, σσ. 288-300.

98. Βλ. ἐδῶ σημ. 104. Ὁ «Καισαρείας τῆς Φιλίππου» ποὺ ἀναφέρεται πιὸ κάτω, εἶναι ὁ Γερμανός, μητροπολίτης τῆς Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, ὁ ὁποῖος μαζὶ μὲ τὸν Διονύσιο Τορνόβου, τὸν Νεκτάριο Ἀχρίδος, τὸν Θεοφάνη Βοδενῶν καὶ ἄλλους τρεῖς ἐπισκόπους μνημονεύεται τὸ θέρος τοῦ 1600 στὴ Μολδαβία, βλ. Στέφανου Ι. Παπαδόπουλου, *Ἡ κίνηση τοῦ δούκα τοῦ Νεβὲρ Καρόλου Γονζάγα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Βαλκανικῶν λαῶν (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 212. Ὁ Γερμανὸς μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης εἶναι τὸ 1602 στὴ Μόσχα, ὅπου ὁ Ἀρσένιος τοῦ «ἐβράβευσε» εἰκόνα, βλ. παρακάτω στὶς ἀναγραφὲς τοῦ 1602, σημ. 106.

99. Regel, σ. 127.

100. Dmitrievskij, σ. 32.

101. Στὸ ἴδιο, σ. 229 σημ.

102. Στὸ ἴδιο, σσ. 62-63· βλ. καὶ Ν.Α. Βέη, ὅ.π. (στὴ σημ. 23). Ὁ δίσκος σώζεται καὶ σήμερα στὴ μονή, ὅπου καὶ τὸν εἶδα.

103. Dmitrievskij, σσ. 15-16 σημ. 2, 63-64· Fonkič, *Svjazi*, σσ. 56-57.

104. Βλ. σημ. 94 καὶ 76.

105. Φωτογραφία τοῦ κώδικα τῆς Τατάρνας, φ. 1, μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς σημείωσης τοῦ Ἀρσενίου βλ. στῆς Gratziou, *Matthaios*, πίνακας 16. Ἔγχρωμη βλ. τὴν ἴδια φωτογραφία στοῦ Ἀρχιμ. Δοσιθέου, *Προσκύνημα στὸ μοναστήρι τῆς Τατάρνας*, ὅ.π., σ. 70.

106. Βλ. τὴν περιγραφὴ τοῦ Γιούρι Πιατνίτσκι στὸν κατάλογο *V'istavka Nov'ih Postuplenij. Drevnerusskoe iskusstvo. Katalog*, Leningrad 1978, σσ. 22-23, ἀρ. 38 inv. 3129. Ἡ εἰκόνα εἶναι τώρα στὸ Μουσεῖο Ρωσικῆς Τέχνης στὴν Ἁγία Πετρούπολη.

107. Βλ. σημ. 4 καὶ 28.

108. Βλ. Regel, σσ. 122-123· Fonkič, *Svjazi*, σ. 56. Ἐπίσης Χρυσ. Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Ἀλεξανδρείᾳ 1910, σσ. 485-486 καὶ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, *Μονὴ Φιλοσόφου*, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 244-250.

109. Dmitrievskij, σ. 65. Γιὰ τὸν Συμεὼν Χριστιανουπόλεως βλ. Χ.Γ. Πατρινέλη, «Πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα τοῦ ΙΣ' -ΙΗ' αἰῶνος ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἱέρακος (Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἑλλ. 1474)», *ΕΜΑ* 12 (1962), Ἀθῆναι 1965, σ. 123.

110. Στὸ ἴδιο, σ. 185 σημ. 3.

111. Στὸ ἴδιο, σ. 32.

112. Βλ. Fonkič, *Svjazi*, σ. 56· πρβλ. ἐδῶ σημ. 88.

113. Βλ. Κ. Παπουλίδη, ὅ.π. (στὴ σημ. 18), σ. 70· στὶς 30 Ἰουνίου 1605 ὁ Ἰγνάτιος ἀνέβηκε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Μόσχας, γεγονὸς ποὺ μᾶς περιγράφει ὁ Ἀρσένιος στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του, βλ. Dmitrievskij, σ. 103.

114. Dmitrievskij, σσ. 57-58, 120.

115. Στὸ ἴδιο, σσ. 213-214.

116. Βλ. R. Auty - D. Obolensky, *An Introduction to Russian History*, ὅ.π. (στὴ σημ. 2), σσ. 105-109.

§ 5. Τὰ ὑστερινὰ χρόνια τῆς ζωῆς του στὴ Μόσχα (1605-1626)

Δύο μῆνες μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Γκοντουνὼφ ὁ Ψευδο-Δημήτριος μπῆκε θριαμβευτικὰ στὴ Μόσχα στὶς 20 Ἰουνίου 1605 καὶ τὸν Ἰούλιο στέφθηκε τσάρος[1]. Ὁ πατριάρχης Ἰώβ, ἐπειδὴ δὲν ἀναγνώρισε τὸν Ψευδο-Δημήτριο σὰν γνήσιο τέκνο τοῦ τσάρου Ἰβὰν Δ', ἐκθρονίστηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη τοῦ Ριαζὰν Ἰγνάτιο. Γρήγορα ὅμως ὁ Ψευδο-Δημήτριος ἦρθε σὲ σύγκρουση μὲ τὸ δημόσιο αἴσθημα, ἐξαιτίας τῶν παραχωρήσεών του πρὸς τοὺς Πολωνοὺς ποὺ τὸν εἶχαν συνδράμει στὴν ἐκστρατεία του κατὰ τῆς Μόσχας· ὁ γάμος του μὲ τὴν Πολωνὴ Μαρίνα Mniszek στὶς 8 Μαΐου 1606, ἡ ὁποία ἀρνήθηκε νὰ γίνει ὀρθόδοξη, προκάλεσε τὴν ὀργὴ ὅλων. Ἐπανάσταση ποὺ ἐξερράγη μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πρίγκιπα Βασίλειο Shuyskij, κατέληξε στὸν θάνατο τοῦ Ψευδο-Δημητρίου στὶς 17 Μαΐου 1606 καὶ τὴν ἄνοδο στὸν θρόνο τοῦ Shuyskij, στὶς 19 Μαΐου. Ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος ἐκθρονίστηκε, ἐγκλείστηκε σὲ μοναστήρι καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη τοῦ Καζὰν Ἑρμογένη. Ο Shuyskij στέφθηκε τσάρος τὴν 1η Ἰουνίου 1606 καὶ παρέμεινε στὸν θρόνο ὡς τὶς 17 Ἰουλίου 1610, σὲ μιὰ περίοδο γεμάτη ταραχὲς καὶ ἐπαναστάσεις. Τὸν Ἰούνιο 1607 ἐμφανίστηκε δεύτερος Ψευδο-Δημήτριος ὑποστηριζόμενος καὶ πάλι ἀπὸ τοὺς Πολωνούς, ἐνῶ ἡ χώρα ἦταν οὐσιαστικὰ ἀναρχούμενη. Τελικά, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1610, οἱ δυνάμεις τοῦ Ψευδο-Δημητρίου καὶ τῶν Πολωνῶν μπῆκαν στὴ Μόσχα καὶ συνεχίστηκαν διαπραγματεύσεις μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Πολωνίας Σιγισμοῦνδο Γ' γιὰ τὴν ἄνοδο στὸν θρόνο τῆς Ρωσίας τοῦ γιοῦ του Βλαδισλάβου. Στὶς 11 Δεκεμβρίου 1610 ὁ δεύτερος Ψευδο-Δημήτριος δολοφονήθηκε. Οἱ ταραχὲς κορυφώθηκαν, οἱ Μοσχοβίτες ξεσηκώθηκαν κατὰ τῶν Πολωνῶν ποὺ κλείστηκαν πολιορκούμενοι στὸ Κρεμλίνο ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1611. Οἱ Πολωνοὶ συνέλαβαν καὶ ἔκλεισαν σὲ μονὴ τῆς Μόσχας τὸν Ἑρμογένη, ποὺ πέθανε ἀπὸ πείνα ἴσως, τὸν Ἰανουάριο 1612, καὶ ἐπανέφεραν στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸν Ἰγνάτιο· αὐτὸς ὅμως μετὰ ἀπὸ πέντε μῆνες προτίμησε νὰ διαφύ-

γει στὴν Πολωνία. Ὡς τὸ 1619 ὁ πατριαρχικὸς θρόνος τῆς Μόσχας χήρευε. Στὴν ἀντι-Πολωνικὴ κίνηση ποὺ βασιζόταν στὸ ἐθνικὸ καὶ θρησκευτικὸ αἴσθημα τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, συμμετεῖχαν πατριωτικὲς δυνάμεις μὲ διάφορους Ρώσους ἡγέτες, ποὺ πολιόρκησαν τὴ Μόσχα καὶ ἀνάγκασαν τοὺς Πολωνοὺς στὸ Κρεμλίνο νὰ συνθηκολογήσουν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1612. Τὸν Ἰούνιο 1613 ἐθνοσυνέλευση ἐξέλεξε στὸν θρόνο τῆς Ρωσίας τὸν δεκαεξάχρονο Μιχαὴλ Ρωμανὼφ (1613-1645), ἂν καὶ οἱ Πολωνοὶ μὲ τὸν Βλαδισλάβο δὲν ἔπαψαν ὡς τὰ 1618 νὰ διεκδικοῦν τὸν θρόνο. Τέλος, τὸ 1619 ἐξελέγη πατριάρχης Ρωσίας ὁ πατέρας τοῦ Μιχαὴλ Ρωμανώφ, μητροπολίτης Φιλάρετος, οὐσιαστικὸς κυβερνήτης τῆς χώρας ὡς τὸν θάνατό του τὸ 1633.

Αὐτὸ διαγραμματικὰ ἦταν τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς τῶν ταραχῶν στὴ Ρωσία, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀρσένιος διαδραμάτισε ἐνεργὸ ρόλο, χωρὶς νὰ ἀποφύγει καὶ ὁ ἴδιος τὶς δυσάρεστες συνέπειές της στὴ ζωὴ τῶν Μοσχοβιτῶν, ὅπως θὰ δοῦμε. Καθὼς ἦταν φυσικὸ γιὰ μιὰ περίοδο ταραχῶν, ἐλαττώθηκαν σημαντικά, σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη περίοδο, οἱ μεταβάσεις Ἑλλήνων κληρικῶν καὶ μοναχῶν γιὰ ζητεία στὴ Μόσχα καὶ ἑπομένως καὶ οἱ δωρεὲς τοῦ Ἀρσενίου.

Τὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Ἀρσενίου εἶναι πολύτιμα γιὰ τὴν περίοδο αὐτή, γιατὶ προέρχονται ἀπὸ σύγχρονο καὶ συχνὰ αὐτόπτη μάρτυρα, μὲ ἔντονο συγκινησιακὸ στοιχεῖο γιὰ τὰ δεινὰ ποὺ ὑπέφερε ὁ πληθυσμὸς ἀπὸ τὶς ἀνομίες τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἀναρχία. Ὁρισμένα ἀποσπάσματα ποὺ εἶχε ἀντιγράψει ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Σουμελᾶ ὁ Dmitrievskij, τὰ παρέθεσε στὴν ἑλληνικὴ στὸ βιβλίο του, τὰ περισσότερα ὅμως τὰ ἔδωσε σὲ ρωσικὴ μετάφραση· παράλληλα πλούτισε τὸ κείμενο μὲ σχόλιά του ποὺ προέρχονται ἀπὸ ρωσικὲς συλλογὲς πηγῶν[2]. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ὡς πρὸς τὴν παράγραφο αὐτὴ τὸ βιβλίο τοῦ Dmitrievskij ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸν Ἀρσένιο, στὶς ὁποῖες πρόσθεσα ὅσες ἀπέδωσε ἡ δική μου ἔρευνα.

Στὶς 20 Ἰουνίου 1605 ὁ Ἀρσένιος μαζὶ μὲ ἄλλους Ρώσους ἄρχοντες, ἀρχιερεῖς καὶ πλῆθος λαοῦ ὑποδέχθηκαν τὸν Ψευδο-Δημήτριο στὴ Μόσχα καὶ τὸν συνόδευσαν ὡς τὴν ἐνθρόνισή του στὸ παλάτι[3].

Στὶς 24 Ἰουνίου ὁ «ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος τῶν Ἀρχαγγέλων» συμμετέσχε στὴ σύνοδο ποὺ ἐξέλεξε ὡς πατριάρχη Ρωσίας τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ραζανίου Ἰγνάτιο, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ γέροντα πατριάρχη Ἰὼβ ἀντιτιθέμενου στὸν Ψευδο-Δημήτριο. Ἡ ἐπίσημη τελετὴ τῆς ἀνάρρησης τοῦ Ἰγνατίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἔγινε στὶς 30 Ἰουνίου[4]. Στὶς 7 Ἰουλίου 1605 ἔγινε ἡ ἐπίσημη τελετὴ τῆς στέψης τοῦ Ψευδο-Δημητρίου στὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων, ὅπου ὁ «ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος τῶν Ἀρχαγγέλων Ἀρσένιος, ὁ ποτὲ Ἐλασσόνος καὶ Δημονίκου», ὅπως γράφει στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του[5], τὸν ἔστεψε μὲ τὴν κορώνα τοῦ μεγάλου κνέζη Βλαδιμήρου τοῦ μονομάχου ἀναφωνώντας τὸ «Ἄξιος».

Τὸ 1605 ὁ πατριάρχης Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων μὲ γράμμα του πρὸς τὸν «Δημήτριον Γιοβαννοβήτζη βασιλόπουλον καὶ μεγάλον κνέζην τῆς μεγάλης Ρωσίας καὶ Μοσκοβίας» τὸν εἰδοποιοῦσε γιὰ τὴν ἀποστολὴ γιὰ ζητεία στὴ Μόσχα τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀρχιμανδρίτη Ἱεροσολύμων «μετὰ τοῦ ὁσιωτάτου γέροντος Συμεοῦ μοναχοῦ καὶ κελλάρι τοῦ ἁγίου τάφου καὶ Ἰωάσαφ ἀρχιδιακόνου»[6]· εἴδαμε στὴν προηγούμενη παράγραφο ὅτι ὁ Δαμασκηνὸς καὶ ὁ Συμεὼν ἦταν γνωστοὶ στὸν Ἀρσένιο ἀπὸ τὴ μακρόχρονη παραμονή τους στὴ Μόσχα[7].

Κατὰ τὴ στέψη τῆς συζύγου τοῦ Ψευδο-Δημητρίου Μαρίνας Mniszek στὶς 8 Μαΐου 1606 ὁ Ἀρσένιος καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεοδόσιος τοῦ Ἀστραχὰν προσκόμισαν τὴν τσαρικὴ κορώνα[8]. Ἐπακολούθησε ἡ στέψη τῶν βασιλέων, ὅμως, ὅπως τονίζει ὁ Ἀρσένιος, μετὰ τὴ στέψη δὲν θέλησαν νὰ μεταλάβουν, πράγμα ποὺ τὸ θεωρεῖ «πρώτη καὶ μεγάλη λύπη καὶ ἀρχὴ τοῦ σκανδάλου καὶ αἰτία πολλῶν κακῶν εἰς πάντα τὸν λαὸν Μοσχοβίας καὶ πάσης Ῥωσσίας»[9]. Ἀλλὰ οἱ φιλοπολωνικὲς θέσεις τοῦ Ψευδο-Δημητρίου καὶ ἡ προκλητικότητα τῆς ἄρνησης τῆς Μαρίνας νὰ δεχθῆ τὴν ὀρθοδοξία[10], κατέληξαν στὸν ἀτιμωτικὸ θάνατο τοῦ Ψευδο-Δημητρίου στὶς 17 Μαΐου[11]. Ἡ Μαρίνα σώθηκε ἀπὸ τοὺς συνοδούς της καὶ τοὺς πολυάριθμους Πολωνοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ συζύγου της, ἂν καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς φονεύθηκαν, γιατὶ «ὁ λαὸς της Μοσχοβίας ἄνευ τῆς βουλῆς

τῶν μεγάλων ἀρχόντων ὥρμησαν κατὰ τῶν Λεχῶν καὶ ἀπέκτειναν πολλούς...», ὅπως σημειώνεται στὰ «Ἀπομνημονεύματα»[12].

Ὁ Ἀρσένιος ἔλαβε μέρος τὸν Μάιο τοῦ 1606 στὴν ἐκλογὴ τοῦ Βασιλείου Shuyskij στὸν ρωσικὸ θρόνο[13]. Ὁ Ἰγνάτιος ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο καὶ στὴ θέση του τοποθετήθηκε ὁ μητροπολίτης Καζὰν Ἑρμογένης. Στὶς 3 Φεβρουαρίου 1607, μὲ ἔμπνευση τοῦ νέου τσάρου Βασιλείου, ὁ πατριάρχης Ἑρμογένης καὶ ὁ Ἀρσένιος ἀνέλαβαν νὰ ἐρωτήσουν τὸν γέροντα τέως πατριάρχη Ἰώβ, ἂν συμφωνεῖ γιὰ μιὰ ἱεροτελεστία ἐξιλέωσης ὑπὲρ τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, ὥστε νὰ ἀποτραπῆ ἡ συνέχεια τῶν ταραχῶν. Πραγματικά, ὀργανώθηκε στὶς 20 Φεβρουαρίου 1607 ἡ ἱεροτελεστία, στὴν ὁποία μετέσχε ὁ Ἰὼβ ποὺ ὁμολόγησε δημόσια τὰ σφάλματά του τῆς ἐποχῆς τοῦ Γκοντουνὼφ καὶ εὐλόγησε στὸ τέλος τὸ ἐκκλησίασμα καὶ τὸν πατριάρχη Ἑρμογένη[14]. Ὅμως οἱ ταραχὲς συνεχίστηκαν, καὶ κορυφώθηκαν μὲ τὴν ἐμφάνιση νέου Ψευδο-Δημητρίου, καὶ τὸ κύμα τῆς ἀναρχίας μάστιζε τὴ χώρα. Ἐγκαταλελειμμένος ἀπὸ ὅλους ὁ Shuyskij ζήτησε τὴ βοήθεια τῶν Σουηδῶν, τότε ὅμως ὁ Σιγισμοῦνδος Γ' τῆς Πολωνίας κήρυξε τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Ρωσίας. Ἡ νικηφόρα προέλαση τῶν Πολωνῶν ἀνάγκασε τοὺς Ρώσους νὰ δεχθοῦν διαπραγματεύσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάρρηση στὸν θρόνο τῆς Ρωσίας τοῦ γιοῦ τοῦ Σιγισμούνδου, Βλαδισλάβου. Ὁ Ἀρσένιος περιέγραψε καὶ αὐτὴ τὴν ταραχώδη ἐποχὴ στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του, ποὺ ἔδωσε σὲ ρωσικὴ μετάφραση ὁ Dmitrievskij[15]. Τελικὰ ὁ Βασίλειος Shuyskij καθαιρέθηκε τὸν Ἰούλιο 1610 καὶ ὁδηγήθηκε στὴν Πολωνία, ὅπου τὸ 1612 πέθανε ἔγκλειστος σὲ κάποιο φρούριο, ἐνῶ οἱ Πολωνοὶ ἔγιναν κύριοι τῆς Μόσχας.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1606 ἢ λίγο ἀργότερα ἔφθασε καὶ πάλι στὴ Μόσχα ὁ Διονύσιος Τορνόβου, ἐμπιστευμένος τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Ροδόλφου Β' σὲ μυστικὴ ἀποστολὴ πρὸς τὸν ρῶσο τσάρο[16]· οἱ πηγὲς δὲν ἀναφέρουν ἂν συναντήθηκε καὶ μὲ τὸν παλιὸ γνωστό του Ἀρσένιο.

Ἀνάμεσα στὰ κειμήλια τῆς μονῆς Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους καταγράφηκε ἀπὸ τὸν Χρ. Κτενᾶ καὶ ἐγκόλπιο μὲ ἁλυσίδα, καὶ σταυ-

ρὸ ἀσημένιο κάτω ἀπὸ τὸ ἐγκόλπιο, ποὺ ἀνῆκε στὸν Ἀρσένιο, μὲ χρονολογία 1609[17]. Εἶναι ἄγνωστο πῶς καὶ πότε βρέθηκε στὴ μονή, πιθανότατα ὅμως νὰ ὑπῆρξε δωρεὰ τοῦ Ἀρσενίου πρὸς τὴ μονὴ Δοχειαρίου.

Τὸ ἴδιο ἔτος ,ζριζ' -1609 ὁ Ἀρσένιος δώρησε στὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων ἔντυπο μεγάλο Εὐαγγέλιο, τυπωμένο σὲ Μοσχοβίτικο τυπογραφεῖο τὸ 1606· κατὰ τὴ συνήθειά του, ἔγραψε ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφὴ στὴν ἑλληνική, καὶ στὴ ρωσικὴ ἀργότερα[18].

Τὸ 1611 ἀπὸ πυρκαγιὰ ποὺ ξέσπασε στὸ Κρεμλίνο ἔπαθε ζημιὲς καὶ ἡ κατοικία τοῦ Ἀρσενίου, ἐνῶ τὸν Αὔγουστο 1612 ἔγινε κατάσχεση ἀπὸ τοὺς Πολωνοὺς τῆς κατοικίας του καὶ πολλῶν χρημάτων του[19]. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀποκλεισμοῦ στὸ πολιορκούμενο Κρεμλίνο ὁ Ἀρσένιος συμμετέσχε στὶς προσπάθειες γιὰ νὰ ἐπικρατήσει ἐπιτέλους εἰρήνη καὶ τάξη στὴ Ρωσία, καὶ στὶς 5 Ὀκτωβρίου 1611 ὑπέγραψε γράμμα πρὸς τὸν Σιγισμοῦνδο Γ', στὸ ὁποῖο τοῦ ζητοῦσαν νὰ ἔρθει ὁ γιός του Βλαδισλάβος στὴ Μόσχα, ὥστε νὰ συμφωνηθῆ συνθήκη γιὰ ὅλα τὰ ἄρθρα στὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν διαφωνίες[20]. Ὁ Dmitrievskij παρέθεσε στὸ πρωτότυπο τὸ κείμενο μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς πυρκαγιᾶς καὶ τῆς ἀνταρσίας ποὺ ἀφάνισαν τοὺς κατοίκους τῆς Μόσχας τὸν Μάρτιο 1611, ἀπὸ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Ἀρσενίου[21]· τὸ κείμενο στὸ σημεῖο αὐτὸ παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, γιατὶ ἡ γλώσσα εἶναι ἀνεπιτήδευτη, ἡ ἔκφραση δημώδης καὶ ἡ ψυχικὴ ἔνταση τοῦ Ἀρσενίου ἀποδίδει τὴ δραματικότητα τῶν γεγονότων. Ὁ Ἀρσένιος δὲν ἔπαψε νὰ συμμετέχει στὶς προσπάθειες γιὰ νὰ βρεθῆ λύση καὶ νὰ σταματήσουν οἱ καταστροφές· μέσα στὴν τραγικότητα τῶν περιστάσεων φαίνεται πὼς ὁ Ἀρσένιος δὲν εὕρισκε τὴν ψυχικὴ διάθεση νὰ συνεχίσει τὴ συγγραφὴ τῶν « Ἀπομνημονευμάτων» του, ποὺ σταματοῦν λίγο ἀργότερα, στὰ 1611. Τὸ τέλος, ὡς τὴν ἀνάρρηση στὸν θρόνο τοῦ Μιχαὴλ Ρωμανὼφ (1613), κατέγραψε προφανῶς ἀπὸ ὑπαγόρευση τοῦ Ἀρσενίου ὁ Χριστόφορος μοναχός, συνοδὸς τοῦ πατριάρχη Θεοφάνη Ἱεροσολύμων στὴ Μόσχα τὸ 1619[22].

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1612 οἱ Πολωνοὶ «ἔλαβαν καὶ εἰσόδημα τοῦ μακαριωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῶν Ἀρχαγγέλων καὶ κτήματα καὶ

χρήματα οὐκ ὀλίγα»[23]· γιὰ δύο μῆνες ὁ Ἀρσένιος ἀντιμετώπισε τὸ φάσμα τῆς πείνας: «ἐκ τῆς μεγάλης θλίψεως καὶ πείνης λιμοκτονούμενος καὶ θλιβόμενος [...] κλαίων καὶ ὀδυρόμενος τὴν μεγάλην αὐτοῦ δυστυχίαν τε καὶ ταλαιπωρίαν, ἐδέετο τοῦ πανοικτίρμονος Θεοῦ καὶ τῆς Πανάγνου Αὐτοῦ Μητρός, καὶ πρὸς πάντας τοὺς ἁγίους δεόμενος εἰς ἐπίσκεψιν καὶ βοήθειαν καὶ φύλαξιν αὐτοῦ»[24]. Γύρω στὰ μέσα Ὀκτωβρίου καὶ ἀφοῦ εἶχε φτάσει σὲ ἔσχατη ἔνδεια, τοῦ παρουσιάστηκε στὸν ὕπνο του ὁ ὅσιος Σέργιος ὁ κτίτωρ τῆς λαύρας τῆς Ἁγίας Τριάδος, ποὺ τοῦ ἀνήγγειλε ὅτι ἐλέησε ὁ Θεὸς καὶ ἄκουσε τὶς προσευχὲς καὶ δεήσεις τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν καὶ θὰ τοὺς λυτρώσει «ἀπὸ τῆς δουλείας καὶ τυραννίδος τῶν ἀντιπάλων Λατίνων». Τὸ κείμενο τῆς ἔκστασης αὐτῆς τοῦ Ἀρσενίου παρέθεσε στὸ πρωτότυπο ὁ Dmitrievskij[25].

Στὶς 22 Ὀκτωβρίου οἱ Πολωνοὶ τοῦ Κρεμλίνου ἀναγκάστηκαν νὰ συνθηκολογήσουν καὶ νὰ παραδοθοῦν στὶς ρωσικὲς δυνάμεις ποὺ εἶχαν ἐπικεφαλῆς τοὺς «κνέζηδες» Δημήτριο Τρουμπετσκόη καὶ Δημήτριο Παζάρσκιη. «Αὐτοὶ οἱ εὐγενεῖς ἄρχοντες καὶ κνέζηδες ἐνέπλησαν καὶ τὸν μακαριώτατον ἀρχιεπίσκοπον τῶν Ἀρχαγγέλων κὺρ Ἀρσένιον καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ ἐγκλείστους παντὸς ἀγαθοῦ, οἵτινες πολλὰ ἐλιμοκτόνησαν ἀπὸ τῆς μεγάλης πείνης καὶ ταλαιπωρίας»[26]. Ἐπίσης ἔλαβε μέρος στὶς 27 Νοεμβρίου στὴ χαρμόσυνη ἐκκλησιαστικὴ ἑορτὴ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ στὴν πανηγυρικὴ περιφορὰ τῶν εἰκόνων[27].

Στὶς 2 Μαΐου τοῦ 1613 ὁ Ἀρσένιος συμμετέσχε στὴν προϋπάντηση καὶ ὑποδοχὴ στὴ Μόσχα τοῦ νέου τσάρου Μιχαὴλ Ρωμανὼφ καὶ τῆς μητέρας του Μάρθας Ἰβάνοβνα[28]· στὶς 11 τοῦ ἴδιου μήνα ὑπέγραψε καὶ αὐτὸς τὸ ἔγγραφο τῆς ἐκλογῆς τοῦ Μιχαὴλ στὸν τσαρικὸ θρόνο τῆς Ρωσίας[29]. Τὸν ἴδιο μήνα ὁ Ἀρσένιος τοποθετήθηκε στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Τβέρης καὶ Κασίν[30], ὅπου ἔμεινε λιγότερο ἀπὸ τρία χρόνια καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀνακαίνιση τῆς παλιᾶς καὶ μισοερειπωμένης ἐκκλησίας τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ συναξαριακὸς βίος του[31]. Ὅμως ὁ Dmitrievskij ἐξετάζοντας συναφεῖς μαρτυρίες ἔδειξε ὅτι ὁ Ἀρσένιος εἶχε μόνον

τὸν τίτλο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Τβέρης, γιατί οἱ ἄλλες πηγὲς ἀποσιωποῦν αὐτὴ τὴν πληροφορία, καὶ μᾶλλον ὁ διορισμὸς τοῦ Ἀρσενίου στὴ θέση αὐτὴ δὲν ἐπικυρώθηκε, ἄγνωστο γιατί[32]. Στὶς 11 Ἰουλίου 1613 ὁ Ἀρσένιος, κατὰ τὴ στέψη τοῦ Μιχαήλ, παρέδωσε τὰ τσαρικὰ στέμματα καὶ τὴν κορώνα γιὰ νὰ τὰ φέρουν στὸν νέο κυρίαρχο τῆς Ρωσίας[33].

Τὸ 1613 ὁ Ἀρσένιος ἀπέκτησε ἀντίτυπο τοῦ ἰατρικοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Παύλου Αἰγινήτη, ἔκδ. Βασιλείας 1538, ὅπως δείχνει ἡ σημείωσή του στὸ κάτω περιθώριο τῶν φφ. b-b3 τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ποὺ ὑπάρχει σήμερα στὴ Μόσχα[34]: «Ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἐλασσόνος καὶ Δημονίκου, καὶ τῶν Ἀρχαγγέλων / τῆς μεγάλης Μοσχοβίας Ἀρσένιος, ὁ ἐκ Τρίκκης / τῆς δευτέρας Θετταλίας, ,ζρκα΄». Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι χρησιμοποιεῖ πρῶτο τὸν τίτλο τοῦ Ἐλασσόνος καὶ ὅτι τονίζει τὴν «ἐκ Τρίκκης» καταγωγή του. Τὸ 1620 πρόσθεσε στὰ φφ. b4-d3 τὴν ἑξῆς σημείωση: «ἐν ἔτη ,ζρκη΄: 1620: ταπεινὸς / Ἀρσένιος ἀρχιεπίσκοπος / Σουζδελίου καὶ Ταρουσίας / τῆς μεγάλης Ρωσίας, καὶ πρώην / Ἐλασσόνος καὶ Δημονίκου, / τῆς δευτέρας τῶν Θετταλῶν / ἐπαρχείας, στέλλω τὸ παρὸν / ἰατρικὸν βιβλίον εἰς τὴν / ἁγίαν μεγάλην μονὴν τοῦ ἁγίου / μεγαλομάρτυρος καὶ ἰαματικοῦ / Παντελεήμονος / ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει ἀπὸ μεγάλης Μοσχοβίας».

Στὶς 29 Μαρτίου 1614 δώρησε στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας Σκέπης τοῦ Βοντμίσκ ἔκδοση τοῦ Ἀποστόλου, τυπωμένη στὴ Μόσχα τὸ 1606· στὸ φ. 302 ὑπάρχει σχετικὴ ἀφιέρωσή του στὴ ρωσική, ὅπως καὶ στὰ φφ. 1-4, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἑλληνικὴ στὰ φφ. 5-12. Τὸ βιβλίο σώζεται σήμερα στὸ Κρατικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Μόσχας[35].

Τὸ 1614 μνημονεύεται ὡς ἀρχιεπίσκοπος Σουζδελίου· στὴ μονὴ Δουσίκου ἐντόπισα κάλυμμα ἱεροῦ εὐαγγελίου, 41×43 ἑκ., στοῦ ὁποίου τὴν πίσω πλευρά, ἀποτελούμενη ἀπὸ κυανόχροο ὕφασμα, στὴν κάτω ἄκρη σὲ δυὸ σειρὲς ὁ Ἀρσένιος ἔχει γράψει μὲ κίτρινη μελάνη: «Ταπεινὸς ἀρσένιος ἀρχιεπίσκοπος σουζδελίου τῆς μεγ(ά)λ(η)ς ρωσίας καὶ πρώην ἐλασσόνος ,ζρκβ΄, ἰν(δικτιῶν)ος ιβ μα-

ἴῳ». Πρὸ τοῦ Μαΐου, ἑπομένως, τοῦ 1614 εἶχε γίνει ἀρχιεπίσκοπος στὸ Σουζντάλ. Τὸ κάλυμμα ἔχει στὸ κέντρο κεντητὴ εἰκόνα, 11×9 ἑκ., τοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως εὐλογοῦντος μὲ τὰ δυό του χέρια. Γύρω ἀπὸ τὴν εἰκόνα ὑπάρχει πορφυρὸ βελοῦδο 23×23 ἑκ., καὶ γύρω ἀπὸ τὸ βελοῦδο χρυσίζουσες ταινίες. Στὸ μῆκος ὅλο τῆς πάνω καὶ κάτω πλευρᾶς πράσινες ταινίες, στὶς δυὸ κάθετες πλευρὲς ταινίες γαλάζιες.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1615 ὁ Ἀρσένιος ἀρχιεπίσκοπος Σουζδελίου καὶ Ταρουσίας[36], ἐπειδὴ εἶχε τὴν ἐκτίμηση τοῦ νέου τσάρου καὶ τῆς μητέρας του, μὲ βασιλικὸ γράμμα ὁρίσθηκε νὰ κατοικεῖ στὴ Μόσχα «πλησίον εἰς τὰ βασίλεια ἐν τῷ μοναστηρίῳ τῶν ἁγίων Θεοφανείων [...], μοναστήριον τῆς μεγάλης λαύρας τῆς ἁγίας [...] Τριάδος, τῆς ἐπονομασθείσης τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σεργίου, [...] καὶ ἡγουμένου τῆς ἁγίας μεγάλης λαύρας»[37]. Στὸ μοναστήρι αὐτὸ ὁ Ἀρσένιος ἔζησε «καιροὺς καὶ χρόνους οὐκ ὀλίγους», λαβαίνοντας ἐνεργὸ μέρος στὴν ἐξέλιξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων. Συμμετέσχε στὶς 18 Ἰουλίου 1618 σὲ σύνοδο μὲ θέμα τὴ διόρθωση λειτουργικοῦ βιβλίου καὶ στὶς 10 Ἰανουαρίου 1619 σὲ σύνοδο ποὺ ἐξέλεξε μητροπολίτη Ριαζὰν τὸν ἱερομόναχο Ἰωσήφ[38].

Τὸν Φεβρουάριο 1619 ἔφθασε γιὰ δεύτερη φορὰ στὴ Μόσχα ὁ Θεοφάνης πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ποὺ εἶχε πρωτοέρθει τὸ 1603 ὡς ἀρχιμανδρίτης ἀπεσταλμένος τοῦ θείου του Σωφρονίου πατριάρχη Ἱεροσολύμων[39]. Ὁ Θεοφάνης ξεκίνησε γιὰ τὴ Μόσχα τὸν Μάρτιο τοῦ 1617, ἔμεινε ὅμως αἰχμάλωτος οὐσιαστικὰ τοῦ «χάνη» τῆς Κριμαίας γιὰ ἕνα χρόνο[40]. Μαζί του ἦταν γιὰ ζητεία ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου, τῆς Παλαιστίνης[41], καὶ εἶχε ὡς συνοδοὺς τὸν ἀρχιμανδρίτη Χριστόφορο καὶ τὸν ἀρχιδιάκονο Νεόφυτο. Στὶς 19 Ἀπριλίου 1619 ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν τσάρο[42]. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τοῦ Θεοφάνη στὴ Μόσχα ὁ Ἀρσένιος ὑπῆρξε ἀναντικατάστατος συνοδὸς καὶ διερμηνέας του σὲ ὅλες τὶς ἐπαφές του μὲ τοὺς Ρώσους. Ὁ Ἀρσένιος ἦταν παρὼν κατὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Φιλαρέτου, πατέρα τοῦ τσάρου Μιχαήλ, στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Μόσχας στὶς 18 Ἰουνίου 1619 καὶ στὴν ἐπίσημη ἐνθρόνισή του

στὶς 24 Ἰουνίου, τελετὴ ποὺ ἔγινε προεξάρχοντος τοῦ Θεοφάνους πατριάρχη Ἱεροσολύμων[43]. Ὁ Θεοφάνης ἐξέδωσε καὶ σχετικὸ γράμμα στὶς 5 Ἰουλίου 1619[44]. Οἱ συνοδοὶ τοῦ πατριάρχη Χριστόφορος καὶ Νεόφυτος σχετίστηκαν μὲ τὸν Ἀρσένιο καὶ τὸν βοήθησαν στὴ συνέχιση τῶν «Ἀπομνημονευμάτων» του, ὅπως ἀναφέρθηκε στὴν ἀρχὴ τῆς διατριβῆς[45]. Ἀπὸ τοὺς ἴδιους πιθανότατα προέρχεται περιγραφὴ τῆς ἀποδημίας τοῦ πατριάρχη Θεοφάνους στὴ Μόσχα, ποὺ κατὰ τὸν Χρυσόστομο Παπαδόπουλο γράφτηκε ἴσως ἀπὸ σχετικὴ προτροπὴ τοῦ Ἀρσενίου πρὸς αὐτούς[46]. Μετὰ ἀπὸ ἕνα χρόνο παραμονῆς στὴ Μόσχα ὁ πατριάρχης Θεοφάνης καὶ οἱ συνοδοί του ἀναχώρησαν[47].

Τὴν 1η Ἰουνίου 1619 ὁ Ἀρσένιος δώρησε στὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Νικολάου τῆς ἐπαρχίας Σουζδελίου χειρόγραφο σλαβικὸ εὐαγγέλιο, μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωσή του στὴ ρωσικὴ γλώσσα, γιὰ ψυχικὴ σωτηρία τοῦ ἴδιου καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς του, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων μνημονεύει[48].

Στὶς 16 Ὀκτωβρίου 1620 ἔλαβε μέρος ὡς ἀρχιεπίσκοπος Σουζδελίου σὲ σύνοδο ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Φιλαρέτου γιὰ τὸ ζήτημα τῆς βάπτισης τῶν λατίνων, καὶ ἀμέσως ἔπειτα σὲ σύνοδο γιὰ τὸ ζήτημα τῆς μεταβάπτισης τῶν Λευκορώσων ποὺ ἦσαν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Πολωνῶν[49]. Στὶς 12 Ὀκτωβρίου 1621 ἔλαβε μέρος στὴ σύνοδο ποὺ ἐξέτασε τὴν παραβίαση ἀπὸ τοὺς Πολωνοὺς τῆς εἰρήνης τοῦ 1618[50]. Τὸ 1621 ἦταν τὸ τελευταῖο ἔτος τῆς ἐκκλησιαστικῆς δραστηριότητας τοῦ Ἀρσενίου: στὸ τέλος τοῦ 1621 ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1622 ἔφυγε ὁριστικὰ ἀπὸ τὴ Μόσχα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν ἐπισκοπική του ἕδρα στὸ Σουζδέλιο[51]. Στὶς 30 Αὐγούστου 1622 πέθανε στὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Σκέπης Σουζδελίου ἡ κόρη τοῦ τσάρου Μπαρὶς Γκοντουνὼφ Ξένια (μοναχὴ Ὄλγα), ποὺ εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὸν τσάρο καὶ τὸν πατριάρχη νὰ ταφῆ κοντὰ στοὺς τάφους τῶν γονιῶν της στὴ λαύρα τοῦ ἁγίου Σεργίου ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀρσένιο[52]. Τὸν Νοέμβριο 1625 μεταφέρθηκε στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως Σουζδελίου ἡ θαυματουργὴ εἰκόνα τῆς Θεομήτορος τοῦ Καζὰν μὲ πανηγυρικὴ τελετή[53].

Ὁ Ἀρσένιος εὐτύχησε λοιπὸν νὰ ζήσει «ἐν φόβῳ Θεοῦ καὶ εὐ-

λαβείᾳ πολλῇ καὶ θεοφιλεῖ», ὅπως λέγει ὁ βίος του[54], τὰ τελευταῖα χρόνια του στὸ Σουζδέλιο. Κοιμήθηκε στὶς 13 Ἀπριλίου 1626, σὲ ἡλικία 76 ἐτῶν, καὶ ὄχι στὶς 29 Ἀπριλίου 1625, ὅπως λέγει ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ στὸ μνῆμα του στὸν ναὸ τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὸ Σουζδέλιο, ποὺ τοποθετήθηκε πολὺ ἀργότερα, ἴσως τὸ 1668[55]. Ἐτάφη μέσα στὸν καθεδρικὸ ναὸ τοῦ Σουζδελίου, ἀριστερά, δίπλα σὲ δυτικὸ κίονα.

Ὅσο ζοῦσε ὁ Ἀρσένιος γνώρισε τὴν τιμὴ καὶ εὐλάβεια τῶν ρώσων ἡγετῶν καὶ τοῦ λαοῦ, τιμὴ ποὺ μετὰ τὸν θάνατό του αὐξήθηκε, ἐνῶ ἡ λαϊκὴ φήμη τὸν περιέβαλε μὲ τὴν αἴγλη τῆς ἁγιότητας. «Ὄντως δὲ ὁ Ἀρσένιος ἕνεκα τοῦ ἁγίου αὐτοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ λειψάνου αὐτοῦ ἐτάχθη ὑπὸ τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἐν τοῖς ἁγίοις»[56].

1.Τὸ ἱστορικὸ διάγραμμα ποὺ παραθέτω ἔχει συνταχθῆ ἀπὸ τὰ ἑξῆς δημοσιεύματα: George Vernadsky, *A History of Russia, vol. V, The Tsardom of Moscow 1547-1682, Part I*, Yale University Press 1969· R. Auty - D. Obolensky, *An Introduction to Russian History*, Cambridge 1976, σσ. 105-109· B. Knös, «Une version grecque de l' histoire du faux Demetrius, tzar de la Russie», *ΔΙΕΕ* 16 (1962) 223-229· Κ. Παπουλίδη, «Ἦτο Κύπριος ὁ Ἰγνάτιος (±1540-± 1640) πατριάρχης Μόσχας (1605-1606, 1611);», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 40 (1976) 69-76· τοῦ ἴδιου, «A Second Greek Account of the Revolution of A) Pseudo-Dmitriy (Russia, 1605-1606), Codex Iviron 710, ff. 100rv», *Balkan Studies* 15 (1974) 288-297· Βλαδιμήρου Βοντώφ, ἄρθρο «Ἑρμογένης», *ΘΗΕ*, τόμ. Ε', Ἀθῆναι 1964, στ. 875-876· Ι.Ν. Σαμπατίν, ἄρθρο «Φιλάρετος», *ΘΗΕ*, τόμ. ΙΑ', Ἀθῆναι 1967, στ. 1058-1061.

2. Dmitrievskij, σσ. 33-50, 97-178, 227-233.

3. Στὸ ἴδιο, σσ. 32, 100-101.

4. Ὅ.π., καὶ σσ. 101-103, 121-124.

5. Ὅ.π., σσ. 103-105.

6. Regel, σ. 127.

7. Βλ. στὴν προηγούμενη § 4.

8. Dmitrievskij, σσ. 33, 109. Στὶς 11 Μαΐου ὁ Ἀρσένιος μαζὶ μὲ ἄλλους ἀρχιερεῖς ἐμφανίσθηκε γιὰ ὑποβολὴ συγχαρητηρίων στὸ παλάτι φέρνοντας διάφορα δῶρα, βλ. στὸ ἴδιο, σσ. 33, 112-113.

9. Στὸ ἴδιο, σ.112.

10. Ὅ.π., σσ. 112-113.

11. Ὅ.π., σσ. 113-114· θυμόσοφα ὁ Ἀρσένιος γράφει στὰ «Ἀπομνημονεύματά» του: «Τούτῳ οὐκ ὠφέλησεν ἡ βασιλεία, μᾶλλον δὲ ἔβλαψεν».

12. Ὅ.π., σ. 114.

13. Ὅ.π., σ. 33.

14. Ὅ.π., σσ. 33-34· βλ. καὶ Βλαδιμήρου Βοντώφ, ἄρθρο «Ἰώβ», *ΘΗΕ*, τόμ. Ζ', Ἀθῆναι 1965, στ. 90.

15. Dmitrievskij, σσ. 137-147.

16. Βλ. Στέφανου Ι. Παπαδόπουλου, *Ἡ κίνηση τοῦ δούκα τοῦ Νεβὲρ Καρόλου Γονζάγα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Βαλκανικῶν λαῶν (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 213.

17. Τὸ ἐγκόλπιο ἔχει τὴν ἐπιγραφή: «Ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἐλασόνος κ(αὶ) ἀρχαγγέλων τῆς μεγάλης Μοσχοβί(ας) ἀρσενηως ,ζριζ'». Βλ. ἀρχιμ. Χριστοφόρου Κτενᾶ, «Τὰ κειμηλιαρχεῖα τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου»,*ΕΕΒΣ* 7 (1930) 127. Βλ. καὶ τὰ σχόλια τοῦ Νίκου Γκιολὲ στὸν τόμο *Παρουσία Ἱερᾶς Μονῆς Δοχειαρίου*, Ἅγιον Ὄρος 2001, σσ. 383-386 καὶ εἰκ. 18 α, β.

18. Dmitrievskij, σσ. 65-66.

19. Στὸ ἴδιο, σσ. 34, 156, 160.

20. Ὅ.π., σσ. 34-35.

21. Ὅ.π., σσ. 147-151.

22. Ὁ Dmitrievskij, σσ. 191 -193, ἐπισήμανε καὶ ἑρμήνευσε τὰ σχετικὰ προβλήματα· πρβλ. καὶ ἐδῶ Κεφ. Α', § 2. Χαρακτηριστικὸς εἶναι καὶ ὁ διαφορετικὸς τρόπος μνημόνευσης τοῦ Ἀρσενίου μέσα στὴν ἐξιστόρηση: εἶναι πλέον «ὁ μακαριώτατος ἀρχιεπίσκοπος», ὄχι «ὁ ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος», ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει τὸν ἑαυτό του στὰ «Ἀπομνημονεύματα»· πρβλ. καὶ Dmitrievskij, σσ. 182-183.

23. Dmitrievskij, σ. 160.

24. Στὸ ἴδιο.

25. Ὅ.π., σσ. 160-162.

26. Ὅ.π., σ. 164.

27. Ὅ.π., σσ. 35-36.

28. Ὅ.π., σσ. 36, 175-177.

29. Ὅ.π., σσ. 36-37.

30. Ὅ.π., σσ. 38-39.

31. Ὅ.π., σσ. 38 σημ. 3, 54-55, 209 σημ. 1.

32. Ὅ.π., σ. 39.

33. Ὅ.π., σ. 37.

34. Βλ. Fonkič, *Svjazi*, σ. 58· τοῦ ἴδιου, «Grečeskie piscy epohi vozroždenija. 3», *VVr* 42 (1981) 125.

35. [K. Asafov, T. Protas'eva, M. Tihomirov], «Zapisi na knigah staroj pečati XVI-XVII vekov», *Arheografičeskij Ezegodnik*, ἔτους 1961, Moskva 1962, σ. 282.

36. Dmitrievskij, σσ. 39-40.

37. Στὸ ἴδιο, σσ. 40-41, 190.

38. Ὅ.π., σσ. 41-42.

39. Βλ. στὴν προηγούμενη § 4.

40. Βλ. Medlin-Patrinelis, σ. 38.

41. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολ. Βιβλ.*, τόμ. Ε', σ. 152.

42. Dmitrievskij, σ. 43.

43. Στὸ ἴδιο, σσ. 43, 184.

44. Δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κ. Παλαιολόγο, «Σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων πρὸς τὴν Ρωσικὴν ἀρχήν», *Παρνασσὸς* 11 (1887) 455-458.

45. Βλ. Κεφ. Α', § 2.

46. Παπαδοπούλου, *Χρονογραφία*, σ. 34. Τὸ κείμενο ἐξέδωσε ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τόμ. Α', ἐν Πετρουπόλει 1891, σσ. 250-263.

47. Γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ πατριάρχη Θεοφάνη Ἱεροσολύμων στὴ Ρωσία βλ. Medlin-Patrinelis, σ. 38 καὶ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, *Μονὴ Φιλοσόφου*, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 260-261, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

48. Dmitrievskij, σ. 67.

49. Στὸ ἴδιο, σ. 44.

50. Ὅ.π., σσ. 44-45.

51. Ὅ.π., σ. 45

52. Ὅ.π. Πρβλ. καὶ C. Papoulidis, «A Second Greek Account...», ὅ.π., σσ. 296-297 σημ. 2.

53. Dmitrievskij, σ. 47. Τὸ 1623 ὁ Ἀρσένιος δώρησε χάλκινο κασσιτερωμένο μαγκάλι στὸ ἀνδρικὸ μοναστήρι τοῦ Φιλοθέου κοντὰ στὸ Βλαντιμὴρ καὶ τὸ 1624 παρόμοιο, μὲ ἐπιγραφὴ τῆς δωρεᾶς του, στὸ γυναικεῖο τῆς Εὐφροσύνης κοντὰ στὸ Σουζδέλιο· βλ. Dmitrievskij, σσ. 67-68. Αὐτὲς ἦταν οἱ τελευταῖες δωρεὲς τοῦ Ἀρσενίου, δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του.

54. Dmitrievskij, σ. 191.

55. Στὸ ἴδιο, σσ. 47-50.

56. Παπαδοπούλου, *Χρονογραφία*, σ. 34· βλ. καὶ E. Golubinskij, *Istorija kanonizačii Svjat'ih' v Russkoj Čerkvi*, Moskva 1903 (φωτοανατ. 1969), σ. 348.

ΜΕΡΟΣ Β′: ΕΡΓΟ